

Við bjuggum það til sjálf

Um uppruna og þróun íslensks táknmáls

Inngangur

Málsaga táknmála er lítið þekkt en vitað er að þar sem til verður samfélag döff fólks¹ þróast með tímanum táknmál. Kenningar sem settar hafa verið fram um tilurð íslensks táknmáls hafa hingað til byggt á sögulegum heimildum eða samanburðarmálfræði. Fræðimenn hafa gert ráð fyrir að ÍTM sé dótturmál þess danska vegna þess að tuttugu og fjögur heyrnarlaus börn hafi verið send til Danmerkur í skóla á 19. öldinni fram til þess að íslenskur kennari var ráðinn til kennslu heyrnarlausra á Íslandi árið 1867. Í grein um norrænar táknmálsfjölskyldur staðsetur norskur málvísindamaðurinn Arnfinn Muruvik Vonen ÍTM í dönsku táknmálsfjölskyldunni með dönsku táknmáli (DTS) og færeysku.² Hann vitnar í skrif fræðimannanna Brita Bergman prófessors emeritus í málfræði táknmála við Stokkhólmsháskóla og Elisabeth Engberg-Pedersen³ prófessors í málfræði við Kaupmannahafnarháskóla og finnsku fræðimannanna Karin Hoyer og Kaisa Alanne⁴ sem gera ráð fyrir að hópur heyrnarlausra nemenda frá Íslandi, sem voru í skóla í Kaupmannahöfn

¹ Döff fólk á Íslandi á íslenskt táknmál að móðurmáli og hefur kynnt sig sem málminnihlutahóp, ÍTM-fólk eða þjóðernishóp með sérstaka sögu og menningu óháð heyrnarstöðu. Einnig er hugtakið táknmálsþjóðir notað fyrir hópa af ólíku þjóðerni sem skilgreina sig sem döff.

² Arnfinn Muruvik Vonen, „Tegnsspråk i Norden“, *Sprog i Norden* 43: 1/2012, bls. 1–13 [í heftinu: bls. 105–118], hér bls. 8.

³ Brita Bergman og Elisabeth Engberg-Pedersen „Transmission of sign languages in the Nordic countries“, *Sign languages*, ritstjóri Diane Brentari, Cambridge University Press, 2010, bls. 74–94.

⁴ Karin Hoyer og Kaisa Alanne ritstjórar, *Teckenspråkens och teckenspråkigas ställning i Norden*, Helsingfors: Finlands Dövas Förbund, 2008.

og lærðu danskt táknmál, hefðu sest að á Íslandi eftir nám.⁵ Í samanburðarrannsókn bresku málfræðinganna Russell R. Alderson og Lisa McEntee-Atalianis, sem byggir á aðlöguðum lista Swadesh⁶ til að rannsaka táknmál, á dönsku og íslensku táknmáli (292 tákn) fundu þau að yfir 60% tákna í ÍTM líktust jafngildi þeirra í dönsku táknmáli.⁷ Málfræðingarnir Justin M. Power, Guido W. Grimm og Johann-Mattis List, sem hafa fengist við söguleg málvísindi, notuðu dreifingu fingrastafrófa til að kortleggja táknálfjölskyldur í Evrópu og ályktuðu út frá því, að hér var notað danskt fingrastafróf, að íslenskt táknmál væri í dönsku fjölskyldunni.⁸ Timothy Reagan, sem fjallað hefur um málstefnur og táknmál, málréttindi og menntun á táknmálum, hefur hins vegar bent á að í tilviki táknamála sé ekki nóg að skoða skóla-söguna eða samanburðarrannsóknir og veltir því fyrir sér hvort það sé yfirhöfuð réttmætt að nota hugtakið táknálfjölskyldur þegar fjallað er um tengsl milli táknamála. Táknmál lærist af jafnöldrum (e. *intragenerational*) og berist því til hliðanna, það er meðal jafningja, en ekki að ofan og niður eða frá foreldrum til barna og þróist mun hraðar en raddmál. Hann vitnar í Lyle Campell⁹ sem telur að þegar talað er um táknálfjölskyldur sé venjulega frekar um að ræða líkindi vegna áhrifa frá málsambýli heldur en sameiginlegan uppruna.¹⁰

Í þessari grein er lögð áhersla á að rannsaka hvort ÍTM eigi uppruna sinn í DTS eins og málfræðingar hafa talið eða hvort málið hafi þróast á annan hátt. Leitað er svara við spurningunni um uppruna íslensks táknálfmál út frá málvísindum og mannfræði. Með aðferðum málvísindalegrar mannfræði er hið stóra tengt hinu smáa, hið breytilega hinu venjubundna, hið einstaklingsbundna hinu félagslega, hið skapandi hinu fasta og hið sögulega við

⁵ Arnfinn Muruvik Vonen, „Tegnspråk i Norden“, bls. 10.

⁶ Bandarískur málfræðingur sérhæfður í sögulegum- og samanburðarmálvísindum. Listinn er birtur í Morris Swadesh, „Toward Greater Accuracy in Lexicostatistic Dating“, *International Journal of American Linguistics* 21: 2/1955, bls. 121–137.

⁷ Russell R. Alderson og Lisa McEntee-Atalianis, „A Lexical Comparison of Signs from Icelandic and Danish Sign Languages“, *Sign Language Studies* 9: 1/2008, bls. 45–87, hér bls. 74.

⁸ Justin M. Power, Guido W. Grimm og Johann-Mattis List, „Evolutionary dynamics in the dispersal of sign languages“, *R. Soc. open sci* 7: 191100/2020, bls. 1–15, hér bls. 10.

⁹ Lyle Campbell er virtur fræðimaður innan sögulegra málvísinda en er nú prófessor emeritus við háskólann í Manoa á Havái. Vegna rannsókna hans á máli frumbyggja í Ameríku eru skrif hans um táknálfjölskyldur svo merkileg og mikilvæg.

¹⁰ Timothy Reagan, „Historical Linguistics and the Case for Sign Languages“, *Sign Language Studies* 21: 4/2021, bls. 427–454, hér bls. 427–428.

nútímann og framtíðina.¹¹ Gengið er út frá því að tungumál sé félagsvirkni og menningarlegur sjóður til reiðu fyrir fólk að nota og það þurfi samfélag til þess að það þróist.¹² Til þess að skilja hvernig íslenskt tákni varð til er nauðsynlegt að kynna manneskjunum sem þróuðu málið, og sögu þeirra. Í því skyni er vert að kanna hvenær leiðir þeirra lágu saman og til varð döff samfélag¹³ þar sem mál fluttist frá einni kynslóð til annarrar og döff menning skapaðist. Þá verður einnig skoðað hvernig mál gæti hafa þróast.

Rannsóknin sem hér er greint frá er unnin innan eigindlegrar rannsóknarhefðar. Byggt er á (a) sögulegum gögnum um ævi heyrnarlausra Íslendinga, eftir að þeir urðu skólaskyldir í Danmörku árið 1817¹⁴ og eftir að kennsla hófst á Íslandi árið 1867,¹⁵ (b) viðtölum í eigu Samskiptamiðstöðvar heyrnarlausra og heyrnarskertra, sem birta sögu tákniálfólks sem þróaði ÍTM og (c) nýjum viðtölum við núlifandi döff einstaklinga um þróun ÍTM. Niðurstöðurnar sem gerð verður grein fyrir skapa nýja þekkingu sem hefur áhrif á skilning okkar á málsögu tákniálfólka og þróun og tengslum tákniálfólka.

Fræðilegt sambengi rannsóknarinnar

Allri félagslegri þátttöku er miðlað með máli og merkingin verður til við notkun þess.¹⁶ Viðfangsefni mannfræðilegra málvísinda er að skoða hvernig fólk skapar saman merkinguna gegnum dagleg hefðbundin málleg og menningarleg samskipti á milli kynslóða.¹⁷ Tungumál er ekki hlutlaus samskiptamiðill heldur frekar lifandi hegðun sem er samofin félagslegum samskiptum¹⁸ og verður aldrei aðskilið frá þeim og menningunni sem skapast og

¹¹ Fiona Copland og Angela Creese, *Linguistic Ethnography. Collecting, Analysing and Presenting Data*, London: Sage, 2015, bls. 26.

¹² Alessandro Duranti, *Linguistic Anthropology*, Cambridge: Cambridge University Press, 1997, bls. 2.

¹³ Samfélag þar sem talað er tákniálf.

¹⁴ C. Goos, *Det Kongelige Dørvstumme-Institut i København 17. april 1807 - 17. april 1907*, København: H. Meyers Bogtrykkeri, 1907, bls. 52.

¹⁵ „Tilskipun handa Íslandi, um kennslu heyrnar- og málleysingja, og fl. (á Íslenzku og Dönsku)“, *Tíðindi um stjórnarmálefni Íslands* 3: (01. 01 1875), bls 463, sótt 20. febrúar 2022 af Tíðindi um stjórnarmálefni Íslands - þriðja bindi (01.01.1875) - Tímarit.is (timarit.is)

¹⁶ Clifford Geertz, „Art as a Cultural System“, *MLN* 91: 6/1976, bls. 1473–1499, hér bls. 1498.

¹⁷ William A. Foley, *Anthropological Linguistics. An Introduction*, Oxford: Blackwell Publishers, 1997, bls 81–83.

¹⁸ Laura M. Ahearn, *Living Language*, Wiley-Blackwell, 2012, bls. 3.

skapar það. Michail Bakhtin benti á hvernig líf orða (tákna) væri alltaf hlaðið hinu félagslega. Öll orð bæru keim af starfi, grein, hneigð, hóp, sérstakri vinnu, ákveðinni manneskju, kynslóð, aldurshópi, deginum og klukkustundinni. Sérhvert orð bæri með sér samhengi og aðstæður sem það hefði lifað í alla sína félagslegu tilveru.¹⁹ Samskipti skapa menningu með því að ferli þeirra verða venjubundin og stöðug, flytjast á milli kynslóða og verða að habitusi (stundum þýtt sem veruháttur á íslensku).²⁰

Samfélag döff fólks er nauðsynleg forsenda samskipta og að táknmál þróist. Með því verða til formgerðir eins og tengsl, venjur og reglur. Döff menning eða habitus þróast. Fræðimenn hafa hingað til ekki fengist við uppruna og þróun ÍTM og döff menningar í þessu ljósi. Hins vegar hafa þeir velt fyrir sér hvernig táknmál þróast við mismunandi félagslegar aðstæður.

Susan Goldin-Meadow rannsakaði máltileinkun heyrnarlausra barna, sem tileinkuðu sér látbragð og bendingar foreldra sinna, aðgreindu látbragðið í einingar, með skýrt merkingarsvið og röðuðu þeim í „setningar“ með ákveðinni „orðaröð“. Látbragð foreldranna, sem þeir notuðu tilviljankennt og óskipulega, varð að táknum og málkerfi hjá barninu. Oftast er talað um þetta sem heimatáknun eða heimatáknámál (e. *homesign systems*). Að mati Goldin-Meadow er með heimatáknun komið fyrsta stig í þróun táknmáls.²¹ Einungis sé um að ræða dýpt einnar kynslóðar en málbreytingar í táknum koma oftast inn með nýjum kynslóðum málhafa.²²

Ben Bahan bendir á að alls staðar í heiminum fari sama ferlið af stað þegar heyrnarlausir koma saman. Látbragð verði að tákni og bindist í málkerfi með öðrum táknum. Ekki taki nema nokkrar kynslóðir þar til það sé orðið að venjubundnu táknmáli.²³ Í iðnvæddum löndum var það fyrst og fremst þegar heyrnarlausum börnum var safnað saman í heimavistarskóla að

¹⁹ Mikhail Bakhtin, *The Dialogic Imagination. Four Essays*, þýðendur Caryl Emerson og Michael Holquist, Austin: University of Texas Press, 1981, bls. 293.

²⁰ Pierre Bourdieu, *Language and symbolic power*, ritstjóri John Thompson, þýðendur Gino Raymond og Matthew Adamson, Massachusetts: Harvard University Press Cambridge, 1991.

²¹ Sjá einnig Lisa Rissman og fleiri, „The communicative importance of agent-backgrounding. Evidence from homesign and Nicaraguan Sign Language“, *Cognition* 203/2020, bls. 1–20.

²² Susan Goldin-Meadow, „Watching language grow“, *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 102: 7/2005, bls. 2271–2272, hér bls. 2272.

²³ Ben Bahan, „Senses and Culture. Exploring Sensory Orientations“, *Deaf Gain. Raising the Stakes for Human Diversity*, ritstjórar H-Dirksen L. Bauman og Joseph J. Murray, Minneapolis og London: University of Minnesota Press, 2014, bls. 233–254, hér bls. 234.

þau gátu átt félagsleg samskipti, sem leiddu til þess að mál varð til stig af stigi með hverri nýrri kynslóð. Heimavistarskóla fyrir heyrnarlaus börn má að því leyti líta á sem vöggu táknmála.

Í Managúa í Níkaragúa var stofnaður fyrsti skóli fyrir heyrnarlaus börn árið 1977 og þar gat málvísindafólk fylgst með máli verða til.²⁴ Börnin höfðu áður búið með fjölskyldum sínum, einangruð hvert frá öðru og átt samskipti með heimatáknun. Þegar þau hittust spratt fram mál úr heimatáknun þeirra og látbragði. Máli elstu kynslóðanna í skólanum var lýst sem blendingsmáli (e. *pidgin*) með einfaldan orðaforða og málfræði en með hverjum nýjum nemendahópi, sem bættist við og tileinkaði sér málið kom ný málhegðun, nýir mállegir eiginleikar urðu til og málið varð flóknara.²⁵ Ann Shengas bendir á að NSL hafi ekki orðið til fyrr en í skólanum var samfélag árganga af heyrnarlausum börnum sem hver um sig gaf nýjum árgöngum hráefni til þessa að móta úr nýja málfræði.²⁶ James Shephard Kegl²⁷ segir að uppfylla þurfi fjögur skilyrði til þess að aðstæður skapist fyrir þróun máls meðal heyrnarlausra barna: (1) þörf fyrir samskipti, (2) hópur af heyrnarlausum börnum á næmisskeiði fyrir mál, (3) líffræðilegur hæfileiki til þess að búa til tungumál og (4) frjáls tími þeirra saman.²⁸

Mál, sem þróast í blönduðum samfélögum heyrandi og heyrnarlausra, virðast vera með annars konar formgerð en hefðbundin táknmál sem notuð eru innan döfð samfélaga. Kennsla heyrnarlausra hér á landi hófst í blönduðu málsamfélagi hjá séra Páli Pálssyni. Hann hélt skóla á heimili sínu frá árinu

²⁴ Sjá til dæmis Judy Kegl, Ann Senghas, og Marie Coppola, „Creation through Contact. Sign Language Emergence and Sign Language Change in Nicaragua“, *Language Contact and Language Change. The Intersection of Language Acquisition, Creole Genesis, and Diachronic Syntax*, ritstjóri Michael DeGraff, Cambridge MA: MIT Press, 1999, bls. 179–237.; Judy Kegl, „Nicaraguan Sign Language Projects“, North Yarmouth, sótt 4. október 2022 af http://www.nicaraguansignlanguageprojects.org/Home_Page.php; Lisa Rissman og fleiri, „The communicative importance of agent-backgrounding“.

²⁵ Judy Kegl, Ann Senghas, og Marie Coppola, „Creation through Contact Sign Language Emergence and Sign Language Change in Nicaragua“, bls. 179–237.

²⁶ Ann Senghas, „Intergenerational influence and ontogenetic development in the emergence of spatial grammar in Nicaraguan Sign Language“, *Cognitive Development* 18: 4/2003 bls. 511–531, hér bls. 530.

²⁷ James Shephard Kegl stýrir ásamt eiginkonu sinni Dr. Judy Shepard-Kegl málfræðingi samtökum Nicaraguan Sign Language Projects sem veita stuðning til táknmálskennslu í Níkaragúa.

²⁸ Lindsey Williams, „Nicaraguan Sign Language – Language Stories: Episode 11“, *Youtube*, 27. apríl 2018, sótt 4. október 2022 af <https://www.youtube.com/watch?v=t6Wtwz1P7zI&t=104s>.

1867 til dauðadags árið 1890 þar sem heyrandi heimilisfólk var í meirihluta, 12–28 manns, en aðeins 2–5 heyrnarlausir nemendur á hverjum tíma. Það er því áhugavert að skoða rannsóknir fræðimanna á blönduðum málsamfélögum.

Rannsókn William Washabaugh á táknmáli Providence eyja (PSL) í litlu einangruðu samfélagi þar sem heyrnarleysi var algengt vegna skyldleika íbúa, sýndi að PSL væri „óþroskað“ mál þrátt fyrir að heyrnarlaust fólk hefði notað það í samskiptum sín á milli í þrjár kynslóðir. Að mati Washabaugh náði málið ekki að þróast eðlilega vegna yfirráða heyrandi fólks, sem kom fram við heyrnarlausa eins og börn og kom með því í veg fyrir þróun döff formgerða og félagstengsla. Hann sagði að máltaka og málþróun væru háð eðlilegum tengslum við aðra en slík tengsl sköpuðust einungis í samskiptum heyrnarlausra innbyrðis. Þau væru nauðsynleg til þess að málið næði fullum þroska en það gerðist ekki þar sem heyrandi fólk skapaði formgerðirnar og réði samskiptunum.²⁹ Fullmótað tungumál yrði aðeins til við félagslegar aðstæður fólks sem upplifði sig hæft og fyndist það skipta máli.³⁰

Fleiri fræðimenn hafa skoðað táknmál sem hafa orðið til í blönduðum málsamfélögum, sem flest eru á suðurhellingi jarðar.³¹ Annelies Kusters, döff mannfræðingur, lýsti annars konar *habitusi* í blönduðum hópum í Adamorobe í Ghana en þróast meðal döff fólks og bendir á að þar sem heyrandi fólk væri í meirihluta notenda hefði það áhrif á málgerðina. Til-
tölulega fá handform væru í málum sem þróuðust í blönduðum rýmum, táknrymið væri stórt og sama táknið væri notað með mismunandi merkingu í mismunandi samhengi. Próformasagnir³² (e. *classifier verbs*) og sammyndun³³

²⁹ William Washabaugh, „The Organization and Use of Providence Island Sign Language“, *Sign Language Studies* 26: 1/1980, bls. 65–92, hér bls. 88–89.

³⁰ William Washabaugh, „Providence Island Sign Language“, *William Washabaugh*, 1991, sótt 22. janúar 2021 af <http://www.uwm.edu/~wash/prov.htm> heimasíðu William Washabaugh. Hlekkurinn virkar ekki lengur.

³¹ Ulrike Zeshan og Connie de Vos, „Introduction. Demographic, sociocultural, and linguistic variation across rural signing communities“, *Sign Languages in Village Communities*, ritstjórar Ulrike Zeshan og Connie de Vos, Nijmegen: De Gruyter, Mouton/Ishara Press, 2012, bls. 2–23; Annelies Kusters, *Deaf Space in Adamorobe. An Ethnographic Study in a Village in Ghana*, Washington: Gallaudet University Press, 2015; Connie de Vos og Roland Pfau, „Sign Language Typology. The Contribution of Rural Sign Languages“, *Annual Review of Linguistics* 1: 2015, bls. 265–288; Shifra Kisch, „Deaf discourse“. The social construction deafness in a Bedouin community“, *Med Anthropol* 27: 3/2008, bls. 283–313.

³² Próformasagnir eru oftast hreyfinga- og staðsetningasagnir þar sem handformið (próformið) sýnir vísimið sagnarinnar og er lýsandi fyrir útlit þess.

³³ Í táknmálum raða fónemin sér ekki á streng eins og hljóð í raddmálum heldur eru

(e. *simultaneous constructions*) kæmu ekki fyrir eða afar sjaldan. Málin væru háð samhenginu, bæði því félagslega og með bendingum, sem væru á raunverulega staðsetningu persóna og staða, en væru ekki notaðar málfræðilega eins og í hefðbundnum táknmálum.³⁴ Að sömu niðurstöðu komust Washabaugh og félagar í tilviki PSL þar sem merking setninga gat verið óljós og skildist einungis út frá viðbótar vísbendingum úr umhverfinu.³⁵ Þá næðu málin, til dæmis eins og táknmál Kata Kolok, yfirleitt ekki að móta fullkomið áttbeygingakerfi sagna.³⁶ Að svipaðri niðurstöðu komst Victoria Nyst sem bendir á að í málumhverfi þar sem heyrandi fólk með mismunandi kunnáttu í táknmáli er í meirihluta þróist ekki sammyndun eða flóknar endurspeglandi formgerðir.³⁷ Málið þróist ekki til fulls vegna þess að slíkar myndanir reynist því erfiðar.³⁸

Eðlileg félagsleg samskipti milli döff fólks innbyrðis, án heyrandi afskipta, virðast vera forsenda þess að fullmótað táknmál þróist og að döff menning eða döff habitus nái að verða til. Félagsleg þátttaka, þróun máls og þróun menningarlegra gilda eru þannig óaðskiljanleg. Nýjar kynslóðir þurfa að læra málið innan döff formgerða, sem veita aðgengi að félagsmótun, viðeigandi málvenjum og rétttri menningarhegðun til þess að mál lifi og þróist.

Til þess að svara spurningunni um hvenær íslenskt táknmál byrjaði að þróast þarf því að líta til félagslegra aðstæðna, myndunar döff rýmis þar sem döff menning byrjaði að verða til, fólk bjó við ákveðið sjálfræði, með sjálfs-

myndaðar margar einingar á sama tíma. Við sammyndun getur hvor hönd myndað mismunandi merkingar á sama tíma (sjá til dæmis Josep Quer, Carlo Cecchetto, Caterina Donati, Carlo Geraci, Meltem Kelepir, Roland Pfau og Markus Steinbach, *SignGram Blueprint. A Guide to Sign Language Grammar Writing*, Berlin, Boston: De Gruyter Mouton, 2017, bls. 97.

³⁴ Annelies Kusters, „Deaf Gain and Shared Signing Communities“, *Deaf Gain. Raising the Stakes for Human Diversity*, ritstjórar H-Dirksen L. Bauman, og Joseph J. Murrey, Minneapolis-London: University of Minnesota Press, 2014, bls. 285–305, hér bls. 293.

³⁵ William Washabaugh, James C. Woodward og Susan DeSantis, „Providence Island sign. A context-dependent language“, *Anthropological Linguistics* 20: 3/1978, bls. 95–109.

³⁶ Ulrike Zeshan og Connie de Vos, „Introduction. Demographic, sociocultural, and linguistic variation across rural signing communities“, bls. 11.

³⁷ Victoria Nyst, „Shared Sign languages“, *Sign language. An International Handbook*, ritstjórar Roland Pfau, Markus Steinbach og Bencie Woll, Berlin: Mouton de Gruyter, 2012, bls. 552–574 hér bls. 564.

³⁸ Ann Senghas, „Intergenerational influence and ontogenetic development in the emergence of spatial grammar in Nicaraguan Sign Language“, *Cognitive Development* 18: 4/2003, bls. 511–531, hér bls. 530.

virðingu sem „hæft og mikilvægt“ og nýjar kynslóðir tóku við þróun málsins og menningarinnar.

Framkvæmd rannsókna og gögn

Eðli málsins samkvæmt var ekki hægt að skrá íslenskt táknmál fyrr en kvikmyndatækni kom til sögunnar. Með tilkomu Samskiptamiðstöðvar heyrnarlausra og heyrnarskertra árið 1990 var farið að skrá markvisst málsýni ÍTM og eru meðal annars notaðar upptökur úr eigu stofnunarinnar í þessari rannsókn. Upptökurnar sem um ræðir eru (a) viðtöl við valda einstaklinga, sem fæddir eru á fimmtíu ára tímabili frá 1900–1960, um skólagöngu þeirra og líf. Fólkið sem talað var við talaði fingramál og ÍTM. Viðtölin voru tekin af starfsfólki Samskiptamiðstöðvar. Þá voru einnig tekin (b) ný viðtöl, vegna þeirrar rannsókna sem hér er greint frá, við fólk sem þekkti söguna og málið sem talað var á mismunandi tímum til þess að fá gleggri upplýsingar um þróun íslensks táknmáls. Auk viðtala er byggt á (c) sögulegum gögnum, svo sem manntölum, kirkjubókum, nemendaskrám, íbúaskrám, tímaritsgreinum og bókum.

Í viðtölunum er leitað eftir reynslu og upplifunum fólks, félagslegu samhengi þess og menningarvenjum. Þar er að finna vísbendingar um notkunarsvið málsins á hverjum tíma eftir aldamótin 1900 og hvernig það þróaðist á 20. öldinni. Viðtölin birta sögu fólksins sem þróaði ÍTM og gefa málsýni af því máli sem talað var, bæði fingramáli³⁹ og íslensku táknmáli. Í greininni er vitnað í:

- a. Viðtal frá árinu 2006 við Sigríði Kolbeinsdóttur sem talaði fingramál og Hervöru Guðjónsdóttur frá 2009 sem talaði bæði fingramál og ÍTM. Í skólagöngu þeirra notuðu kennarar og nemendur danskt fingrastafróf til þess að stafa íslensk orð.
- b. Viðtöl tekin á ÍTM við sjö einstaklinga, sem byrjuðu í Málleysingjaskólanum fjögurra ára gamlir, eftir að raddmálsstefnan hafði tekið við af fullum krafti. Þeim var bannað að nota fingramál og tákni og tóku þátt í að myndun og þróun ÍTM. Þessir einstaklingar eru: Sigurborg Skjaldberg (viðtal tekið 2009), Hreinn Guðmundsson (viðtöl tekin 1996 og 2017), Sigríður Borg (viðtöl tekin 2017 og 2021), Jóna

³⁹ Fingramál er táknmálið kallað sem þróaðist upp úr fingrastöfuðum íslenskum orðum með dönsku fingrastafrófi. Nánar er gerð grein fyrir því síðar.

Guðrún Skúladóttir (viðtöl tekin 2006), Katla Þórðardóttir (viðtal tekið 2009), Anna Jóna Lárusdóttir (viðtal tekið 2022) og Berglind Stefánsdóttir (viðtal tekið 2022).

- c. Viðtöl við færeyskan sjómann, Daníel Jensen (tekin 2005 og 2006), sem bjó í Danmörku, talaði DTS og fluttist til Íslands árið 1956, um döff samfélagið sem mætti honum hér.
- d. Viðtöl við þrjá heyrandi afkomendur fólks sem talaði fingramál, þau Halldóru Jónsdóttur (tekin á árunum 2009, 2010 og 2012), sem talaði bæði fingramál og ÍTM, Guðmund Ólafsson (frá 2022) og Unni Sigursveinsdóttur (frá 2022).

Greining á viðtölunum beindist að innihaldi þess sem var sagt en einnig að því hvernig sagt var frá og hvað fólk valdi að tala um. Auk viðtala voru samhliða notuð opinber gögn, söguleg gögn, tímaritsviðtöl og greinar til þess að skilja betur félagslegt samhengi sem fólkið og tungumálið voru í. Að greiningu lokinni voru valdar lykilpersónur og þær fengnar til þess að lesa yfir greiningu og tilgátur. Almenn var fólk sammála greiningunni og gat bætt við upplýsingum sem studdu þær sem fram voru komnar. Tekið var tillit til athugasemda sem komu fram.

Upp úr rituðum heimildum frá Þjóðskjalasöfnum Íslands og Danmerkur, úr tíðindum um stjórnarmálefni Íslands, kirkjubókum, *Íslendingabók*, íbúaskrá og manntölum, blöðum og tímaritum var unninn æviferill heyrnarlausra nemenda, eftir að þeir urðu skólaskyldir í Danmörku árið 1817⁴⁰ og eftir að kennsla hófst á Íslandi árið 1867⁴¹ á meðan prestar sáu um hana. Dregnar voru ályktanir um ferli, sem gætu hafa leitt til þróunar íslensks táknaþáls og döff menningar, af sögu fólksins, umfjöllun um kennsluáðferðir og nemendur í skólum fyrir heyrnarlaus börn í *Alþingistíðindum*, greinum og öðrum rituðum heimildum. Sjónum var fyrst og fremst beint að því hvenær samfélag skapaðist þar sem mál og menning gat þróast og nýjar kynslóðir gátu lært málið af þeim eldri.

Döff samfélag á Íslandi er lítið eða um 300 manns. Tengsl á milli fólks í samfélaginu eru nán og er þeim oft líkt við fjölskyldutengsl. Útilokað er annað en að þekkja helstu persónur sem koma við sögu á 20. öldinni. Upp-

⁴⁰ C. Goos, *Det Kongelige Døvstumme-Institut i København 17. april 1807 - 17. april 1907*, København: H. Meyers Bogtrykkeri, 1907, bls. 52.

⁴¹ Tilskipun handa Íslandi, um kennslu heyrnar- og málleysingja, og fl. (á Íslenzku og Dönsku).“ bls 463.

lýsingar um aðra sem uppi voru fyrr eru fengnar úr opinberum gögnum. Hér verður farin sú leið að halda réttum nöfnum þeirra sem nefndir eru til sögunnar. Er það gert af virðingu við fólk og til þess að halda minningu þess á lofti. Sögð er saga fólks sem útilokað var frá tækifærum í lífinu en skaraði þó fram úr öðrum með því að búa til í sameiningu sínar eigin formgerðir undir kúgun, mismunun og ofbeldi. Útilokað frá raddmálssamfélagi annarra skapaði það sér líf, tungumál og menningu með ótrúlegri þrautseigju og dugnaði, skapandi hugsun og ráðsnilld.

Í niðurstöðum, sem birtast hér á eftir, felst ný þekking sem hefur áhrif á skilning okkar á málsögu táknmála og þróun og tengslum táknmála. Fyrst verður fjallað um nemendur sem sendir voru til Danmerkur í skóla. Þá verður fylgt lífi þeirra nemenda sem sóttu kennslu hér á Íslandi til presta sem skipaðir höfðu verið kennarar heyrnarlausra og einnig þeirra sem fengu kennslu eftir að stofnaður var ríkisskóli í Reykjavík. Lýst verður litlu samfélagi döff fólks í Reykjavík og á Akureyri og skólasamfélagi í Málleysingjaskólanum eftir að táknmál var bannað. Að lokum verður gerð tilraun til þess að lýsa þróun máls á hverjum tíma út frá málgerðinni sem birtist, rannsóknnum annarra fræðimanna og sögunni.

Heyrnarlaus börn á Íslandi voru send í skóla til Danmerkur

Árið 1817, þegar skólaskylda allra heyrnarlausra barna í Danaveldi var lögfest, var Ísland hluti af Danmörku og því urðu heyrnarlaus börn á Íslandi einnig skólaskyld þar. Þegar börnin höfðu náð átta ára aldri voru þau kölluð inn í skóla í gegnum yfirvöld á Íslandi.⁴² Almennt hefur verið talið að 24 börn hafi verið send út og af þeim hafi átta látist ytra.⁴³ Reynir Berg Þorvaldsson sagnfræðingur og höfundur bókarinnar *Saga heyrnarlausra á Íslandi* telur hins vegar að, að minnsta kosti 35 Íslendingar hafi verið sendir í skólann í Kaupmannahöfn.⁴⁴ Í þessari rannsókn fundust 30 Íslendingar sem sendir voru til náms við Konunglegu daufdumbrastofnunina. Af þeim settust fjórtán að í Kaupmannahöfn, níu létust ytra og aðeins sjö sneru heim til Íslands.

⁴² Johan Holck, „Det Kongelige Døvstumme-Institut i København 1807 – 1839“, *Det Kongelige Døvstumme-Institut i København 17. april 1807 - 17. april 1907*, ritstjóri C. Goos, København: H. Meyers Bogtrykkeri, 1907, bls. 1–150, hér bls. 52.

⁴³ Sjá til dæmis *Alþingistiðindi*, 1869 og 1871 og Ólafur Þ. Kristjánsson, „Málleysingjakenntla hér á landi“, *Menntamál* 18: 1/1945, ritstjóri Ólafur Þ. Kristjánsson, bls. 1–28, hér bls. 8.

⁴⁴ Reynir Berg Þorvaldsson, *Saga heyrnarlausra á Íslandi*, Reykjavík: Félag heyrnarlausra, 2010, bls. 8.

Fimm íslenskir nemendur komu í skólann á tímabilinu 1820–1838. Þrír dóu meðan á dvölinni stóð en tveir sneru heim; það voru þeir Guðmundur Ögmundsson og Sigfús Sigurðsson vefari. Eftir að Guðmundur kom heim árið 1829 varð hann niðursetningur í Keldnakoti, Stokkseyrarsókn.⁴⁵ Sigfús kom til Íslands áratug síðar eða vorið 1839.⁴⁶ Hann vann í fyrstu sem vinnumaður í Þingeyjarsýslu⁴⁷ og Eyjafjarðarsýslu.⁴⁸ Gefið var út lítið kver á Akureyri, *Fingramálsstafróf skrifað af Sigfúsa Sigurðssyni mállausa. Skorið í tré og kostað af Jósef Grímssyni gullsmið* árið 1857. Í kverinu er mönnum kennt, „hvernig hver stafur í stafrófinu er táknaður á fingramáli.“⁴⁹ Með því skráir Sigfús danskt fingrastafróf handa Íslendingum. Hann gerðist síðar hnakkasmiður í Norður-Múlasýslu.⁵⁰

Frá 1839–1865 komu 19 nemendur frá Íslandi í skólann í Kaupmannahöfn. Tíu nemendur settust að í Kaupmannahöfn eftir að námi lauk. Karlkyns nemendur fengu iðnmenntun, þrír námu skraddaraiðn og einn trésmíðar en sex stúlkur unnu við þjónustustörf eftir fermingu og útskrift.⁵¹ Fimm nemendur létust meðan á skólavist stóð á tímabilinu 1847–1857. Fjórir nemendur, sem voru við nám á þessum tíma, sneru aftur til Íslands.⁵² Í manntölum 1850–1860 kemur fram að Páll Þorleifsson hafi farið á heimili foreldra sinna að Hvammi í Dalasýslu. Samkvæmt Íslendingabók lést hann árið 1868. Benedikt Halldórsson fór heim í Norður-Múlasýslu og lést 1884. Í *Íslendingabók* er haft eftir Einari prófasti að hann hafi dáið ókvæntur og barnlaus „vitskertur“. Hildur Magnúsdóttir fór heim til foreldra sinna árið

⁴⁵ *Íslendingabók*, Guðmundur Ögmundsson 1815, sótt 26. október 2022 af <https://is-lendingabok.is>.

⁴⁶ Rigsarkivet: Det kgl. Døvtummeinstitut i København: Stambog over elever 1816-1865, bls 7, sótt 31. mars 2022 af <https://www.sa.dk/ao-soegesider/da/billedviser?epid=21691201#409213,75822757>.

⁴⁷ Þí manntöl, 1845 Sigfús Sigurðsson, *Þjóðskjalasafn Íslands* sótt 26. október 2022 af Manntalsvefur Þjóðskjalasafns Íslands.

⁴⁸ Þí manntöl, 1850 Sigfús Sigurðsson, *Þjóðskjalasafn Íslands* sótt 26. október 2022 af Manntalsvefur Þjóðskjalasafns Íslands.

⁴⁹ Ólafur Þ. Kristjánsson, „Málleysingjakennsla hér á landi“, bls. 8.

⁵⁰ Þí manntöl, 1860 Sigfús Sigurðsson, *Þjóðskjalasafn Íslands* sótt 26. október 2022 af Manntalsvefur Þjóðskjalasafns Íslands.

⁵¹ Rigsarkivet, Det kgl. Døvtumme-Institut i København, Skematisk Optegnelser om døvtumme II, án dags.

⁵² Stambog over elever 1816-1865, bls 109, 75 og 222 og Optegnelser over døvtumme (1807-1870) II

1863.⁵³ Hún flutti síðan til systur sinnar í Blönduóssókn⁵⁴ og lést 1907.⁵⁵ Kristján Jónsson fór árið 1869 til föður síns í Skagafjarðarsýslu.⁵⁶ Nánar verður vikið að honum síðar.

Fjórir nemendur komu út eftir að Malling-Hansen tók við skólanum frá 1866 til 1867 og settust allir að í Danmörku. Að minnsta kosti tvær stúlkur til viðbótar fóru út eftir að kennsla hófst hér á landi. Önnur þeirra lést úti⁵⁷ en Rebekka Sigurlín Stefánsdóttir kom til Íslands árið 1883 og bjó hjá foreldrum sínum á Seyðisfirði.⁵⁸ Hún er í *Íslendingabók* skráð þurfalingur á Seyðisfirði og lést 1938.

Veruleikinn sem mætti unglíngunum, félagslegt samhengi og möguleikar voru allt annars eðlis en lífið sem þeir sem urðu eftir eignuðust. Í Kaupmannahöfn eignuðust heyrnarlausir Íslendingar samfélag með öðrum, tungumál, atvinnu, maka og börn. Þar höfðu nemendur lært ýmsar iðnir eins og glerblástur, klæðskeraíðn, skósmíði eða vefnað. Þessar atvinnugreinar áttu vel við borgarsamfélög en af þeim var ekki mikið gagn í sveitum á Íslandi. Engar líkur benda til þess að þeir einstaklingar, sem sneru heim frá skólanum í Kaupmannahöfn, hafi myndað málsamfélag hér á landi þar sem talað var danskt táknmál eins og fræðimenn hafa gert ráð fyrir. Til þess var hópurinn allt of fámennur og sundurleitur. Flestir bjuggu hjá foreldrum sínum eða nákomnum ættingja eftir heimkomu eða voru niðursetningar og ósjálfráða ómagar. Kristján Jónsson og Sigfús Sigurðsson voru ekki samtímamenn en aðeins þeir, af öllum nemendum skólans, fengu atvinnu.

Kennsla hefst á Íslandi

Árið 1867 var á Íslandi prestur, Páll Pálsson á Kálfafelli, sem hafði áhuga á að taka að sér kennslu heyrnarlausra Íslendinga. Hann taldi sig hafa skilning á stöðu þeirra en árið 1851 þegar hann var á öðru ári í Latínuskólanum var hann sagður úr skóla vegna veikinda og talinn mállaus.⁵⁹ Í kjölfarið var Páll

⁵³ Stambog over elever 1816-1865, bls 222.

⁵⁴ Þí manntöl, 1901 Hildur Magnúsdóttir, *Þjóðskjalasafn Íslands*, sótt 22. október 2022 af Manntalsvefur Þjóðskjalasafns Íslands.

⁵⁵ *Íslendingabók*, Hildur Magnúsdóttir 1846, sótt 26. október 2022 af <https://islandingabok.is>.

⁵⁶ Optegnelser om døvstumme (1807-1870) II.

⁵⁷ Kunnugur, „Eptirmæli“, *Þjóðólfur*, 21. desember 1894, bls. 234–235, hér bls. 234.

⁵⁸ „Rebekka Sigurlín Stefánsdóttir“, Sóknarmanntal, *Þjóðskjalasafn Íslands*, sótt 23. febrúar 2022 af Þjóðskjalasafn Íslands | Sóknarmanntöl (manntal.is).

⁵⁹ Jón Þorkelsson, „Séra Páll Pálsson“, *Sunnanfari* 3: 8/1893-1894, ritstjóri Jón Þor-

sendur til Kaupmannahafnar til lækninga.⁶⁰ Engar frekari upplýsingar finnast um hve lengi hann dvaldi úti eða í hvaða tilgangi en líklegast var hann í einhvers konar meðferð hjá lækni skólans, Hans Marcus Mackesprang. Því hefur verið haldið fram að hann hafi gengið í skólann fyrir heyrnarlaus börn í Kaupmannahöfn en það er ólíkleg tilgáta.⁶¹ Páll hafði fengið undirstöðumenntun á Íslandi, var í menntaskóla þegar hann veiktist og 17 ára gamall þegar hann fór út en nemendur skólans útskrifuðust flestir fyrir þann aldur. Eftir að Páll kom aftur heim lauk hann námi og lærði til prests.⁶²

Páll sótti um til kirkju- og kennslumálaráðuneytisins að fá að dvelja á konunglegu stofnuninni í Kaupmannahöfn og kynna sér kennslu heyrnarlausra barna. Malling-Hansen, sem þá stýrði stofnuninni, varð strax mjög áhugasamur um þessa hugmynd og um að stofnaður yrði skóli á Íslandi. Páll fékk styrk frá ráðuneytinu til dvalarinnar og var í tvo mánuði við stofnunina árið 1867 að kynna sér kennslu heyrnarlausra barna.⁶³

Fram að þessum tíma hafði grunnhugsunin í kennslunni í Kaupmannahöfn verið að táknmál væru móðurmál heyrnarlausra og danskt táknmál var því kennslumál. Fingrastafrófið var í aðalhlutverki við dönskukennslu en orð voru skrifuð og fingrastöfuð. Þegar Páll var úti var orðin aukin áhersla á tal og varalestur og var nemendum skipt í hina eiginlegu (d. *egentlige*) sem kennt var með táknmáli, óeiginlegu (d. *uegentlige*) sem gátu lært að tala og vitsljóa (d. *aandslóve*). Stefnit var að því að sem flestir nemendur gætu talað og lesið af vörum.⁶⁴ Úti hitti Páll væntanlega þá ellefu Íslendinga, sem voru við nám í Kaupmannahöfn, og meðal þeirra var Kristján Jónsson.

Á meðan Páll dvaldi í Kaupmannahöfn skrifaði hann námsbækur í biblíusögum og kristinfræði og orðasafn til íslenskukennslu. Málvarið á Biblíusögunum er ekki auðvelt og endurspeglar ekki skilning á tungumáli og

kelsson, bls. 59–60, sótt 8. apríl 2021 af Sunnanfari - 8. tölublað (01.02.1894) - Tímarit.is (timarit.is).

⁶⁰ Sjá til dæmis „Páll Pálsson“, *Alþingismannatal*, 2016, sótt 20. október 2020 af <https://www.althingi.is/altext/cv/is/?nfaerslunr=466>; „Málleysingjaskólinn í Kaupmannahöfn 150 ára“, *Morgunblaðið*, 17. apríl 1957; sótt 20. október 2022 af Morgunblaðið - 89. tölublað (17.04.1957) - Tímarit.is (timarit.is); Jón Þorkelsson, „Séra Páll Pálsson“, bls 59–60.

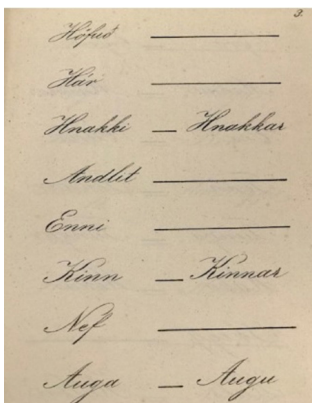
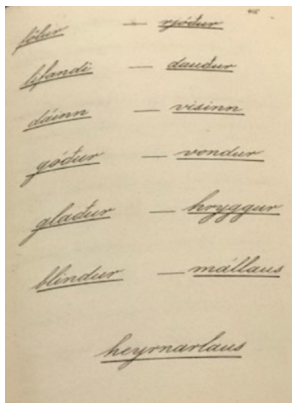
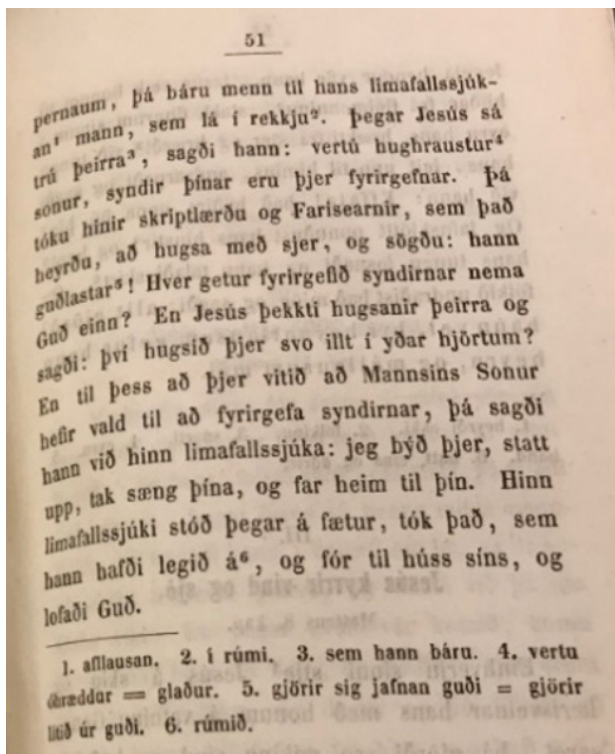
⁶¹ Eiríkur Sigurðsson, *Af héraði og úr fjörðum*, Reykjavík: Skuggsjá, 1978, bls. 141; Reynir Berg Þorvaldsson, *Saga heyrnarlausra á Íslandi*, bls. 14.

⁶² Jón Þorkelsson, „Séra Páll Pálsson“, bls. 60.

⁶³ Johannes Jørgensen, „Det kongelige Døvstumme-Institut i København 1839-1907“, *Det Kongelige Døvstumme-Institut i København 17. april 1807 - 17. april 1907*, ritstjóri C. Goos, København: H. Meyers Bogtrykkeri, 1907, bls. 153–298, hér bls. 267.

⁶⁴ Sama rit, til dæmis á bls. 199.

hugsun döff fólks.⁶⁵ Orðasafnið er lítið kver með stökum orðum, svo sem nafnorðum í eintölu og fleirtölu, lýsingarorðum og sagnorðum.⁶⁶

⁶⁵ Páll Pálsson, *Bíblíusögur banda mál- og beyrnarlausum unglíngum á Íslandi*, Kaupmannahöfn: Ekki getið, 1867.

⁶⁶ Páll Pálsson, *Orðasafn til undirbúningskennslu banda mál- og beyrnarleysingjum*, Kaupmannahöfn: V. Hansen, 1867.

Páll hóf að kenna heyrnarlausum á heimili sínu árið 1867 með leyfi frá kirkju- og kennslustjórninni í Kaupmannahöfn. Sem þingmaður vann hann að því að sett yrði skólaskylda á Íslandi fyrir öll heyrnarlaus börn og var kennsla þeirra lögfest þann 26. febrúar 1872. Samkvæmt *Tilskipun banda Íslandi um kennslu heyrnar- og málleysingja* frá Kristjáni níunda Danakonungi bar foreldrum eða forsjáraðilum heyrnarlausra barna skylda til að sjá um að þeim yrði komið til náms, þegar þau væru orðin 10–14 ára⁶⁷ og athyglisvert er að foreldrar gátu valið um hvort þeir sendu börnin til séra Páls eða til Kaupmannahafnar. Einhverjir foreldrar kusu heldur að senda börnin sín til Kaupmannahafnar. Fram kemur í *Stjórnartíðindum* að norður- og austuramtið greiddi enn kostnað vegna kennslu „heyrnar- og málleysingja“ í Kaupmannahöfn árið 1878.⁶⁸ Sigurgeir H. Friðþjófsson telur að vegna sögusagna sem gengu um Pál í heimabyggð á borð við kvensemi og drykkju-skap hafi heyrnarlaus börn úr nærliggjandi héruðum gjarnan verið send til Kaupmannahafnar.⁶⁹ Samkvæmt tilskipuninni var sú skylda lögð á prest eða hreppstjóra í heimasveit þeirra að sjá um að koma nemendum fyrir eftir námið ef foreldrar þeirra eða aðrir vandamenn væru dánir eða gætu ekki séð fyrir þeim.⁷⁰

Viðhorf Páls og hugmyndir um nemendur og bendingamál voru ólíkar hugmyndum annarra á Íslandi. Á þingi árið 1871, lýsti hann því að heyrnarlaus maður væri gæddur öllum sömu sálargáfum og aðrir menn, en hann vantaði málfærið, af því hann heyrði ekki.⁷¹ Páll lýsti kennslunni í grein í *Vikverja* árið 1874. Þá hafði hann kennt heyrnarlausum í sex ár og tekið átta nemendur í kennslu. Þrír höfðu lokið námi en fimm voru enn við nám. Í greininni segir Páll að tilgangur kennslunnar sé að nemendur geti gert sig nokkurn veginn skiljanlega fyrir öðrum með skrift, bendingum og fingra-

⁶⁷ „Tilskipun handa Íslandi, um kennslu heyrnar- og málleysingja, og fl. (á Íslensku og Dönsku)“, *Tíðindi um stjórnarmálefni Íslands - þriðja bindi*, 1875, bls. 463–464, sótt 20. október 2022 af *Tíðindi um stjórnarmálefni Íslands - þriðja bindi* (01.01.1875) - *Tímarit.is* (timarit.is).

⁶⁸ *Stjórnartíðindi fyrir Ísland B-deild*, 1. desember 1880, bls. 148, sótt 8. september 2022 af *Stjórnartíðindi fyrir Ísland: B-deild - Stjórnartíðindi fyrir Ísland árið 1880* (01.12.1880) - *Tímarit.is* (timarit.is).

⁶⁹ Sigurgeir H. Friðþjófsson, *Málleysingjakennarinn sr. Páll Pálsson í Þingmúla 1836–1890*, Þingborg, 1982, bls. 25.

⁷⁰ „Tilskipun handa Íslandi, um kennslu heyrnar- og málleysingja, og fl. (á íslensku og dönsku)“, bls. 286.

⁷¹ *Alþingistíðindi*, 13. þing, 1871, bls. 187, sótt 14. október 2022 af https://www.althingi.is/altext/althingistidindi/R1871/013_thing_1871_r.pdf.

máli, að þeir nemi aðalatriði kristinnar trúar og geti gert grein fyrir trú sinni, að þeir geti lesið og haft gagn af einföldum bókum, unnið fyrir sér og verði ekki öðrum til þyngsla. Þá lærðu nemendur einfaldan reikning, tímatal og dýrafræði. Engin áhersla var lögð á raddmál hvorki að tala það né lesa af vörum. Í greininni kemur jafnframt fram að ráðinn hafi verið heyrnarlaus aðstoðarkennari árið 1871, Kristján Jónsson sem hafði verið við nám í Kaupmannahöfn.⁷² Sú ráðning bendir til þess að Páll hafi haft skilning á því að sá, sem líka var heyrnarlaus, ætti betra með að kenna heyrnarlausum nemendum. Hann sagðist hafa þurft að kenna Kristjáni dálítið í íslensku bókmáli og útleggja fyrir honum á dönsku verkefnið,⁷³ sem bendir reyndar ekki til þess að hann hafi sjálfur verið fær í dönsku táknmáli eða „bendingum“ þótt hann hafi skilið mikilvægi þess fyrir nemendur sína. Með ráðningu Kristjáns, sem vinnumanns og aðstoðarkennara, var komin á tenging við danskt táknmál, sem hann gat notað með heyrnarlausum nemendum í kennslu og vinnu á bænum. Kristján vann hjá Páli í sex ár en drukknaði 25 ára gamall í Skaftá í desember 1877.⁷⁴

Samtals komu 20 heyrnarlausir nemendur til Páls í þau 23 ár sem hann hélt úti kennslu en hann drukknaði á afmælisdaginn sinn árið 1890 í Grímsá.⁷⁵ Nemendur hans voru á aldrinum frá 10-25 ára þegar þeir komu í kennslu og því allir komnir af máltökualdri. Heimili Páls var jafnan fjölmennt, frá 11 til 28 manns og mest fimm heyrnarlausir nemendur. Því má segja að nemendur hafi búið við heyrandi formgerðir í málumhverfi sínu.

Kennslan miðaðist við að undirbúa nemendur undir að vinna sveitavinnu og fóru flestir nemendur heim í sína sveit eftir skólavist og fermingu, eins og lögín sögðu til um. Páll útvegaði nokkrum vist og tveir nemendur gerðust vinnuhjú hjá honum. Átta af nemendum hans unnu fyrir sér sem vinnuhjú eftir nám, oftast í heimasveit. Þrír voru ómagar eða niðurstæðingar og þrír til viðbótar voru sagðir „bjánar“ og óhæfir til náms. Ein stúlkan, Anna Sigríður Magnúsdóttir, fór til Ameríku, einn finnst ekki í manntölum eftir veruna hjá Páli, einn lést meðan á dvölinni stóð og einn var stuttan tíma hjá

⁷² Páll Pálsson, „Heyrnar- og málleysingjaskólinn á Prestbakka“, *Víkverji* 2: 6 og 7/1874, bls. 133–136 og 137–140, hér bls. 134 og 140 sótt 20. september 2022 af <https://timarit.is/page/2059411?iabr=on#page/n3/mode/2up>.

⁷³ Sama rit, bls. 140.

⁷⁴ ÞÍ. Kirkjubæjarklaustur á Síðu - prestakall 0-156 BA/3-1-1, 1864-1892, bls. 1–95, hér bls. 88 sótt 20. ágúst 2022 af Þjóðskjalasafn Íslands - Skjalaskrár.

⁷⁵ Þá voru Þeófilus og Steinunn enn hjú og nemendurnir voru Guðbjörg Jóhannesardóttir 12 ára og Pétur Bjarnason 14 ára.

Páli og varð síðar grasalæknir. Tveir öfluðu sér frekari menntunar og urðu skósmiðir, Þórarinn Brandsson í Reykjavík og Pétur Bjarnason á Akureyri. Ekki er hægt að sjá að hópurinn, sem lærði hjá Páli og Kristjáni Jónssyni, hafi myndað málsamfélag saman eftir námið þar sem íslenskt táknmál þróaðist áfram en hér á eftir verða þeir taldir sem hugsanlega gætu hafa tengst málsamfélaginu sem myndaðist síðar.

Séra Ólafur Helgason var fenginn til þess að taka að sér kennslu heyrnarlausra að Páli látnum og var sendur til Kaupmannahafnar til náms. Á þeim tíma var í Danmörku lögð megináhersla á talaðferðina í kennslu. Stofnaðir höfðu verið nýir skólar, þar sem talaðferðin var eingöngu notuð og ekki táknmál. Séra Ólafur dvaldi þar í nokkra mánuði og eftir heimkomuna þann 1. október árið 1892 hóf hann að kenna heyrnarlausum nemendum. Í skólanum voru 9–12 börn og námstíminn var sex ár.⁷⁶ Meginmarkmið kennslunnar var að kenna nemendum íslensku og kristinfræði svo hægt væri að ferma þau.⁷⁷ Engin áhersla virðist hafa verið lögð á táknmál eins og hjá Páli. Miðað við lýsingar Ólafs á kennsluaðferðum virðast þeir nemendur sem kennslu gátu notið, eins og hafði verið hjá Páli, vera þeir sem nokkra mál-töku höfðu fengið á íslensku áður en þeir misstu heyrn frekar en þeir væru fæddir heyrnarlausir. Séra Gísli Skúlason tók við skólanum á Stóra Hrauni haustið 1906 og stjórnaði honum í tvö ár. Áherslur hans í kennslunni voru þær sömu og Ólafs. Báðir notuðu, með nemendum sínum, danskt fingras-tafróf til þess að stafa íslensku.⁷⁸ Guðbjörg Jóhannesardóttir, sem áður hafði verið nemandi séra Páls, gerðist hjú á Stóra Hrauni á þeim tíma sem þar var kennsla heyrnarlausra⁷⁹ og gæti hafa flutt áfram áhrif frá því máli sem notað var á heimili Páls.

Heyrnarlaust fólk bjó dreift um landið á þessum tíma þar sem prestar höfðu komið því fyrir. Í manntali 1860 eru 54 einstaklingar taldir daufundir, 55 í manntali 1870 og 67 árið 1890. Í *Landsbaggsskýrslum fyrir Ísland* árið 1906 kemur fram að heyrnar- og málleysingjar væru 66. Þeir væru byrði

⁷⁶ Ólafur Þ. Kristjánsson, „Málleysingjakennsla hér á landi“, *Menntamál* 18: 1/1945, ritstjóri Ólafur Þ. Kristjánsson, bls. 1–28, hér bls. 7–17, sótt 8. september 2022 af Menntamál - 1. Tölublað (01.01.1945) - Tímarit.is (timarit.is).

⁷⁷ ÞÍ, Biskupsskjalasafn, Bsp C V,73 A, Bréf til biskups úr Árnassprófastsdæmi, 1898–1904.

⁷⁸ Gísli Skúlason, „Um daufundbraskóla og daufundbrakenslu“, *Nýtt kirkjublað* 15/1907, ritstjóri Jón Bjarnason, bls. 169–174, hér bls. 171, sótt 8. september 2022 af Nýtt kirkjublað - 15. Tölublað (20.08.1907) - Tímarit.is (timarit.is).

⁷⁹ ÞÍ manntöl, 1901 Stóra Hraun, *Þjóðskjalasafn Íslands*, sótt 22. október 2022 af Manntalsvefur Þjóðskjalasafns Íslands.

fyrir mannfélagið. Flestir væru undir tvítugu og einungis þrír væru eldri en 60 ára. Bent var á að „þetta fólk“ yrði sjaldan langlíf og það væri einmana:

... ef það kennir þunglyndis eða sorgar, ber það hana eitt síns liðs, öll gleðin, sem málið veitir öðrum, fer fram hjá því. Það er líklegt, að viljann til að lifa vanti fremur hjá því en öðrum, og viljinn lengir lífið. Enginn af þessum 66 manns hefur nokkru sinni gípt sig, enda væri heyrnar- og mállaus móðir sorgarsjón. Borið hefur þó við að eitthvað af þessu fólki hefur átt börn.⁸⁰

Þrátt fyrir að það álit kæmi fram í skýrslunni að heyrnar- og málleysingjar væru byrði fyrir mannfélagið unnu 16 konur og 21 karlmaður fyrir sér með sveitavinnu eða rúmur helmingur og einungis fimm voru á sveit. Aðstæður eins og strjálbýli, fámenni, búsetuhættir og sveitafesti voru ekki hagstæðar þróun ÍTM. Engin merki virðast vera um að málsamfélag hafi þróast og engin vitneskja er um að fólk tjái sig með táknmáli.

Skólinn flytur til Reykjavíkur

Margrét Rasmus tók við stjórn nýs skóla í Reykjavík, Málleysingjaskólans, árið 1908 en hún hafði lært kennsluaðferðir við kennslu heyrnarlausra í Kaupmannhöfn eins og prestarnir.⁸¹ Í íbúaskrá Reykjavíkur kemur fram að sjö nemendur⁸² fluttust frá Stóra Hrauni og sjö nýir bættust við hópinn.⁸³ Á árunum 1910–1915 komu í skólann 12 nemendur til viðbótar.⁸⁴ Frá 1910–1916 voru 10–16 nemendur í skólanum á hverjum tíma. Þeir bjuggu fyrst hjá

⁸⁰ Stjórnartíðindi fyrir Ísland C-deild, Landshagsskýrslur fyrir Ísland 1906, 1907, bls. 105–107, sótt 8. september 2022 af Landshagsskýrslur fyrir Ísland - Landshagsskýrslur fyrir Ísland 1906 (01.01.1907) - Tímarit.is (timarit.is).

⁸¹ „30 ára kennara-afmæli“, *Morgunblaðið* 16: 227/1929, bls. 5, sótt 29. apríl 2022 af Morgunblaðið - 227. tölublað (02.10.1929) - Tímarit.is (timarit.is).

⁸² Nemendurnir voru Guðjón Jónsson frá Bragðavöllum, Rósant Guðmundur Trjámannsson, Margrét Sæmundsdóttir, Árni Guðmundsson, Markús Loftsson (Merkúr Loftsson), Ólafur Guðmundsson og Sigurjón Gíslason.

⁸³ Þeir sem bættust við voru Þorsteinn Jónsson (Jónasson) og Anna Kr. Jónsdóttir. Árið eftir komu Elísabet Sigurðardóttir (Beta), Sveinfríður Halldóra Kristín Guðmundsdóttir, Tryggvi Jónsson, Sigríður Kristín Kolbeinsdóttir og Sveinbjörg Lára Guðmundsdóttir.

⁸⁴ Nemendurnir hétu Elín G. H. Hallgrímsdóttir, Þorbjörg Jónsdóttir, Anna Björnsdóttir, Sigríður Bjarnadóttir, María Guðmundsdóttir, Guðrún Jónsdóttir, Kristbjörg Jónsdóttir, Rútur Hansson, Guðmundur Guðbrandsson, Magnús Eiríksson, Kristbjörg Jónsdóttir og Helga Þórðardóttir.

ættingjum eða í heimahúsum en síðar saman á heimavist og komu þeir yngri inn í skólann en áður eða allt frá átta ára aldri. Skilyrði, sem James Shephard Keg⁸⁵ telur nauðsynleg til þess að mál byrji að þróast, voru betur uppfyllt í nýja skólanum með því að börnin sem komu inn í skólann voru yngri og fleiri. Önnur mikilvæg breyting varð eftir að skólinn varð ríkisskóli. Hún var sú að nemendur voru ekki sendir heim í heimasveit eftir að skóla lauk og komið þar fyrir af presti.

Þéttbýliskjarnar voru farnir að stækka og til varð markaður fyrir iðnaðarmenn. Drengirnir í skólanum lærðu margir einhverja iðn eins og skósmíði, bakaraiðn, söðlasmíði, klæðskeraiðn, húsgagnabólstrun, ljósmyndun og trésmíði. Margir settust að eftir skóla í ört vaxandi Reykjavík en einnig á Akureyri. Þar mynduðust lítil málsamfélög eða döff rými. Sjö fyrrum nemendur prestanna höfðu einnig sest að í Reykjavík og Hafnarfirði og hafa líklega tengst hópnun.⁸⁶

Jón Kristinn Sigfússon var í skólanum á Stóra Hrauni og flutti með honum til Reykjavíkur. Jóna Guðrún Skúladóttir barnabarn hans sagði um afa sinn að hann hafi verið góður í íslensku, stafað allt og ekki talað táknmál. Öll systkini hans og móðir hefðu kunnað fingrastöfun. Hann hefði líka getað skrifað íslensku. Fjölskylda Jóns bjó í Reykjavík og eftir að hann lauk námi fór hann að nema bakaraiðn í Alþýðubrauðgerðinni. Að sögn Jónu lærði kennari hans fingrastöfun og kenndi hann honum í fjögur ár í gegnum ritaða og fingrastafaða íslensku. Eftir að Jón lauk sveinsprófi fékk hann vinnu í Alþýðubrauðgerðinni og varð fyrsti bakarinn í hópi heyrnarlausra. Tryggvi Jónsson var, að sögn Jónu, annar af þessari kynslóð til þess að læra iðn og varð hann bólstrari. Samkvæmt henni var Tryggvi heyrnarskertur og mjög góður í að skrifa íslensku.

Jón hélt áfram að hitta gömlu félaga sína frá Stóra Hrauni í skólanum eftir að hann hóf bakaranám og kynntist Sigríði Kolbeinsdóttur. Jóna sagði hana hafa misst heyrn fjögurra ára gamla og taldi að í fjölskyldu Sigríðar hefði einungis ein systir kunnað fingramál. Ólafur Guðmundsson byrjaði í skóla á Stóra Hrauni og flutti með honum til Reykjavíkur árið 1908, þá 10 ára gamall. Eftir útskrift fór hann til foreldra sinna í Ölfusi en fjölskyldan

⁸⁵ Lindsey Williams, Nicaraguan Sign Language – Language Stories: Episode 11.

⁸⁶ Þórarinn Brandsson skósmiður, sem áður var á Prestbakka hjá Páli og fyrrum nemendur á Stóra Hrauni, Ólafur Björnsson skósmiður, Jóhannes Benjamínsson skósmiðanemi, Sigurður Árnason (f. 1885) sem bjó hjá foreldrum sínum og 1920 var Guðni Árnason verkamaður hjá Rafveitu Reykjavíkur. Auk þeirra var í Hafnarfirði Guðmundur Ísleifsson sjómaður. Jón Kristinn Sigfússon hafði verið nemandi á Stóra Hrauni en fluttist til fjölskyldu sinnar í Reykjavík þegar kennsla þar var hætt.

fluttist síðan til Reykjavíkur árið 1924. Heima hjá þeim í Þingholtsstræti 8 skapaðist döff rými sem málið gat þróast í. Þar varð í mörg ár samkomustaður heyrnarlausra. Ólafur var sjómaður og var oftast kallaður Óli sjó.⁸⁷

Heimili Sigríðar og Jóns

Sigríður og Jón giftu sig árið 1922 og stofnuðu heimili í Reykjavík að Lauga-vegi 46. Þau eignuðust þrjú börn, Halldóru, Stefaníu og Grétar. Halldóra var heyrandi en Stefanía og Grétar voru heyrnarlaus. Fjölskyldan var því það sem í dag er kallað döff-fjölskylda. Heimilismálið var fingramál og menningarlega samhengið var döff. Halldóra var ekki nema fjögurra ára gömul þegar hún byrjaði að túlka fyrir foreldra sína. Hún túlkaði fyrir mömmu sína í vefnaðarvörverslunum og matvörubúðum og líka þegar hún keypti jólagjafirnar. Í kringum fimm ára aldur var Halldóra farin að stafa íslensk orð.

Þegar Halldóra var átta ára gömul veiktist pabbi hennar og þurfti að leita til læknis. Hann tók Halldóru með sér til að túlka fyrir sig. Læknirinn gaf honum lyf og honum batnaði. Eftir þetta sagði Halldóra að það hefði verið eins og opnað hefði verið fyrir veitu. Allir heyrnarlausir komu til hennar og tóku hana með sér í erindi sín í heyrandi samfélagi. Að sjálfsögðu var þetta allt of mikið álag fyrir barn en Halldóra hélt áfram að túlka langt fram eftir aldri. Fyrst túlkaði hún fyrir foreldra sína og vini þeirra en seinna bættust systkini hennar við og skólafélagar þeirra. Stundum, þegar mikið lá við, þurfti hún að taka sér frí frá vinnu til þess að túlka. Þannig voru samskiptin við heyrandi samfélag.

Hópurinn í Reykjavík bjó, að sögn Halldóru, við einangrun á þessum tíma og var í litlum samskiptum við heyrandi fólk nema í gegnum Halldóru sem túlk. Samkvæmt Halldóru var lítið niður á döff fólk á þeim tíma sem hún var að alast upp. Börnin í hverfinu eltu hana og kölluðu á eftir henni að mamma hennar og pabbi væru vitlaus og ættu að vera á vitleysingaspítala. Viðhorf heyrandi fólks höfðu áhrif á sjálfsmynd hópsins. Að sögn Halldóru talaði heyrnarlaus fólk ekki saman í veislum þar sem voru heyrnarlausir og heyrandi fyrr en búið var að loka á milli herbergja og heyrandi fólk sá ekki hvernig það talaði. Sumir vildu ekki tala fingramál úti á götu fyrir framan fólk en innan litla samfélagsins þróaðist fingramálið og menningin.

⁸⁷ Guðmundur Egilsson, „Ólafur Guðmundsson sjómaður – Minning“, *Morgunblaðið* 70: 216/1983, bls. 32–33, sótt 20. apríl 2022 af Morgunblaðið - 216. tölublað (22.09.1983) - Tímarit.is (timarit.is).

Fólkið á Akureyri

Pétur Bjarnason kom í kennslu til séra Páls Pálssonar í Þingmúla árið 1885, þá 10 ára gamall, og var samtíða heyrnarlausu vinnufólki sem gæti hafa kynnst táknmáli með dönskum táknum. Þegar Páll dó var Pétur sendur 15 ára gamall að Stóru Borg í Skagafirði.⁸⁸ Pétur hafði fengið máltöku á íslensku áður en hann missti heyrn og var vel læs og skrifandi. Hann kvæntist ekki og átti ekki börn en stundaði skósmíðar á Akureyri og lést 5. maí 1971.⁸⁹ Í manntali 1920 er Guðbjörg Jóhannesdóttir, sem var í skóla hjá Páli og vann á Stóra Hrauni, skráð heyrnar- og mállaus vinnukona á Strandgötu 43 Akureyri.

Á Akureyri bjó einnig Guðmundur Rósant Trjámannsson. Hann hafði sömuleiðis misst heyrn eftir máltöku. Samkvæmt íbúaskrá Reykjavíkur lauk hann námi frá skólanum í Reykjavík árið 1910. Hann lærði síðan ljósmyndun og tók meistaraþróf í iðninni. Guðmundur rak eigið fyrirtæki á Akureyri og var vel metinn ljósmyndari.⁹⁰ Hann kvæntist, eignaðist fimm börn og ól upp dótturson sinn Guðmund Ólafsson.⁹¹ Friðrik Jónsson var í kennslu hjá séra Gísla á Stóra Hrauni. Eftir fermingu flutti hann til Ólafsfjarðar, var sjómaður að atvinnu, kvæntist og eignaðist fjögur börn.

Árið 1930 voru um 20 heyrnarlausir búsettir í Reykjavík 17 karlar og 4 konur, tveir í Hafnarfirði og þrír karlar og þrjár konur á Akureyri.

Uppruni og þróun íslensks táknmáls

Gert hefur verið ráð fyrir því að íslenskt táknmál hafi byrjað að þróast á heimili séra Páls þar sem fyrst var haldið úti kennslu fyrir heyrnarlausa. Til þess að gera sér grein fyrir hvernig málleg samskipti gætu hafa þróast þar þarf að skoða aldur og mállegan grunn nemendanna, félags- og menningarlegt samhengi á heimilinu, kennsluáferðir og markmið með kennslunni. Það var í verkahring presta að meta hæfni barna til þess að njóta kennslu.

⁸⁸ Þ.Í. Hallormsstaður í Skógum - prestakall 0000 BA/5-1-1, Prestþjónustubók Hallormsstaða prestakalls byrjuð 1854, bls. 1–106, hér bls. 71, sótt 23. mars 2022 af Þjóðskjalasafn Íslands - Skjalaskrár.

⁸⁹ „Héðan og þaðan“, *Alþýðumaðurinn* 15: 28/1945, *Alþýðuflokksfélag Akureyrar*, bls. 4, sótt 23. mars 2022 af Alþýðumaðurinn - 28. Tölublað (10.07.1945) - Tímarit.is (timarit.is).

⁹⁰ Inga Lára Baldvinsdóttir, *Ljósmyndarar á Íslandi 1845–1945*, Reykjavík: Þjóðminjasafn Íslands og JPV útgáfa, 2001, bls. 188.

⁹¹ Jórunn Thorlacius, „Guðmundur Rósant Trjámannsson“, *Morgunblaðið* 68: 285/1980, bls. 38, sótt 23. mars 2022 af Morgunblaðið - 285. tölublað (20.12.1980) - Tímarit.is (timarit.is).

Miðað við athugasemdir í manntölum og umsagnir í kirkjubókum höfðu margir nemenda Páls misst heyrn. Þeir höfðu því náð að tileinka sér mál og þroska stöðvar í heila sem fást við tungumál. Yfirleitt voru þeir unglingar eða ungt fólk, 10–25 ára, þegar þeir hittu aðra heyrnarlausa og gera má ráð fyrir að flestir hafi haft grunn í íslensku. Páll gæti hafa lært eitthvað í dönsku táknmáli á meðan hann dvaldi í Kaupmannahöfn í fyrra skiptið en skrif hans benda þó ekki til þess að hann hafi náð færni í því. Þó gæti hann hafa notað dönsk tákn (bendingar) að einhverju leyti í samskiptum sínum við nemendur í kennslustundum en líklegast er að fingrastöfuð íslenska hafi verið ráðandi fyrstu árin.

Eins og fram hefur komið bættist Kristján Jónsson, sem lært hafði í Kaupmannahöfn, í hópinn sem vinnumaður og aðstoðarkennari í fjarveru Páls frá árinu 1871. Hann kenndi nemendum bendingamál og fingramál og auk þess sveitavinnu utan kennslustundanna.⁹²

Á heimilinu hjá Páli var heyrandi fólk í meirihluta. Líklegt er að málgerðin hafi orðið fyrir áhrifum af félagstengslum með heyrandi yfirráðum og einkennst af mismunandi kunnáttu heyrandi fólks sem notaði málið.⁹³ Fingrastöfuð íslensk orð og íslensk setningagerð hefur líklega verið ráðandi en auk þess er eðlilegt að notaðar hafi verið aðstæðubundnar bendingar og náttúrulegt látbragð sem fylgir venjulegum samskiptum á rödduðu máli og líkt hafi verið eftir athöfnum, verklagi og handtökum við notkun áhalda.

Miðað við þessar vangaveltur hefðu auk fingrastafrófs verið notuð til-
tölulega fá handform, táknrýmið verið stórt, bendingar verið mikið notaðar á raunverulega staðsetningu persóna og staða, sem byggðu á sameiginlegri þekkingu. Sama táknið verið notað með mismunandi merkingu eftir því í hvaða samhengi það var notað og því ekki skilist án samhengisins. Líklegt er að málfræðin hafi verið líkari raddmálmálfræði en táknmálmálfræði eins og hún er í dag. Victoria Nyst bendir á að í táknmálum, sem eru notuð í blönduðum samfélögum döff og heyrandi, þróist ekki sammyndun og aðrar flóknar formgerðir þar sem þær séu heyrandi fólki erfiðar.⁹⁴ Sammyndanir og próformasagnir hafa því sjaldan eða aldrei komið fyrir og sama hefur gilt um áttbeygingarkerfi sagna.⁹⁵

⁹² Páll Pálsson, „Heyrnar- og málleysingjaskólinn á Prestbakka“, bls. 140.

⁹³ Sbr. Annelies Kusters, „Deaf Gain and Shared Signing Communities“, bls. 293; Ulrike Zeshan og Connie de Vos, „Introduction“, bls. 11; Susan Goldin-Meadow, „Watching language grow“, bls. 2271–2272; William Washabaugh, „The Organization And Use Of Providence Island Sign Language“, bls. 88–89.

⁹⁴ Victoria Nyst, „Shared Sign languages“, bls. 564.

⁹⁵ Sbr. Ulrike Zeshan og Connie De Vos, „Introduction“, bls. 10–12.

Málið gæti hafa þróast hratt undir áhrifum frá dönsku táknmáli í sex ár þar til Kristján druknaði í lok árs 1877 og haft áhrif á mál nemenda sem voru í kennslu á þeim tíma.⁹⁶ Ekki er þó líklegt að tákn, sem voru notuð, hafi öll átt uppruna í dönsku táknmáli. Merking í tungumáli verður til í félagslegum samskiptum⁹⁷ og málið sprettur úr því samhengi, sem skapast í tengslunum við aðra í þeim veruleika sem fólk býr við.⁹⁸ Íslenskur veruleiki var afar ólíkur því samhengi sem nemendur bjuggu við í skólanum í Kaupmannahöfn og því hefðu tákn og merking þeirra alltaf markast af því. Sambýli bendingamálsins/fingramálsins, sem byrjað hefði verið að þróast, dönsk tákn og ný tákn um íslenskan veruleika hefðu blandast saman. Það er því ekki líklegt að í kennslunni hjá Páli hafi með Kristjáni orðið til danskt táknmálssamfélag. Ulrike Zeshan telur að söguleg þekking vegna samstarfs skóla fyrir heyrnarlaus börn og notkun tákn máls frá öðru landi í kennslu gæti hugsanlega leitt til kreólísingar (e. *creolization*) í málinu sem fyrir var en ekki að erlenda málið gæti orðið upprunamál þess.⁹⁹

Eftir að Kristján dó voru á heimilinu heyrnarlaus vinnuhjú, sem höfðu tengingu við hann og danskt táknmál, því næst samfleytt frá 1871–1890. Í máli þeirra gæti hafa gætt áhrifa frá dönsku táknmáli og hjúin hafi verið mikilvægar málfyrirmyndir til þess að ná samfellu í þróun máls á heimilinu. Á því tímabili komu 6–7 nýir nemendahópar í kennslu með nýja reynslu og ef til vill ný heimatáknmál. Með hverjum nýjum nemendahópi gætu ný málleg einkenni hafa bæst við málið og það náð meiri dýpt.¹⁰⁰

Hér að framan hefur verið gerð tilraun til þess að lýsa málinu sem hefði hugsanlega getað þróast á heimili Páls. Eins og fram hefur komið er það að

⁹⁶ Þórarinn Brandsson, sem flutti síðar til Reykjavíkur, Eyjólfur Finnbogason, Guðmundur Jónsson, Jónína H. Kristjánsdóttir, Sigríður Jónsdóttir, Guðmundur Guðmundsson, Gísli Gíslason sem seinna varð vinnumaður á Stóra Hrauni þegar þar var kennsla, Anna Sigríður Magnúsdóttir, Þeófilus Þeófilusson, og Steinunn Þorgeirsdóttir úr Suðuramtinu sem kom 12 ára árið 1878 stuttu eftir dauða Kristjáns.

⁹⁷ Clifford Geertz, „Art as a Cultural System“, *MLN* 91: 6/1976, bls. 1473–1499.

⁹⁸ E. Sue Savage-Rumbaugh og Duane M. Rumbaugh, „The Emergence of Language“, *Tools, Language and Cognition in Human Evolution*, ritstjórar Kathleen Rita Gibson og Tim Ingold, Cambridge: Cambridge University Press, 1993, bls. 86–108, hér bls. 105–106.

⁹⁹ Vitnað í Timothy Reagan, „Historical Linguistics and the Case for Sign Language Families“, *Sign Language Studies* 21: 4/2021, bls. 427–454, hér bls. 442–443.

¹⁰⁰ Sbr. Susan Goldin-Meadow, „Watching language grow“, bls. 2272; Ann Senghas, „Intergenerational influence and onto genetic development in the emergence of spatial grammar in Nicaraguan Sign Language“, *Cognitive Development* 18: 4/2003, bls 511–531 hér bls. 526–530.

tala tungumál félagslegur gjörningur. Til þess að mál þróist áfram og lifi þarf að vera til samfélag sem ber það áfram kynslóð eftir kynslóð. Það var ekki fyrr en eftir að skólinn flutti til Reykjavíkur og þéttbýlisstaðir fóru að stækka eftir aldamótin 1900 sem döff samfélag fór að myndast og því hefðu nemendur Páls getað sameinast. Þórarinn Brandsson skósmiður lærði fagið og starfaði í Reykjavík og seinna flutti Sigríður Jónsdóttir þangað líka. Gera má ráð fyrir að þau hafi tengst samfélagi sem þar varð til.

Fingramálið

Fram kom í viðtölum við ættingja nemenda frá Stóra Hrauni og nemenda skólans í Reykjavík, þau Guðmund Ólafsson og Unni Sigursveinsdóttur, að algengara hafi verið áður en er nú að heyrandi fólk kynni fingrastafróf og notaði það til að fingrastafta íslensku í samskiptum við heyrnarlausu fjölskyldumeðlimi og vini. Í viðtali við Guðmund kom fram að afi hans hefði útbúið ljósmyndir af fingrastafrófinu og deilt út til þeirra sem hann umgekkst. Fólk hefði síðan lært fingrastafrófið til þess að eiga við hann samskipti. Guðmundur sagði að Pétur Bjarnason, sem var í skóla hjá Páli síðustu árin, hefði verið besti vinur afa síns og sagðist hann hafa farið með honum í heimsóknir til Péturs. Þeir hefðu spjallað mikið á fingramáli en hann taldi þá ekki hafa talað táknmál. Margir heyrnarlausir vinir hefðu komið í heimsókn til Guðmundar Trjámannssonar, fjórir til fimm hefðu verið reglulegir gestir. Fólkið, sem var saman í skóla hjá Margréti Rasmus, hefði farið saman í ferðir um landið og Guðmundur tekið myndir af hópnum á ferðum þeirra.

Guðmundur Ólafsson sagði að fingramálið, sem fyrst var notað, hefði fyrst og fremst verið fingrastöfuð íslensk orð. Táknmálið hefði komið seinna og afi hans hefði skilið það. Guðmundur skildi vini sem komu til afa hans þegar einungis var stafað en eftir að táknmálið bættist við skildi hann ekki samskiptin. Unnur Sigursveinsdóttir, barnabarn Friðriks Jónssonar, sagði að börn hans og eiginkona, systkin og systkinabörn hafi talað fingramál. Þeir sem ekki kunnu fingramál gátu skrifað á við hann og notuðu stundum til þess eldhúsvegginn. Ekki mundi hún eftir táknum eða að reynt hefði verið að nota varalestur.

Fingramál sést í viðtölum sem voru tekin við heimilisfólk á elliheimili fyrir heyrnarlausu í Vesturhlíð árið 1994. Fólkið, sem hafði verið í skóla hjá Margréti Rasmus, var þá á aldrinum 80–90 ára. Áhrif íslensku og heyrandi fólks á málþróunina voru mikil. Sigríður Kolbeinsdóttir sagði að kennslan í skólanum hefði falist í því að nemendur hefðu setið og stafað með fing-

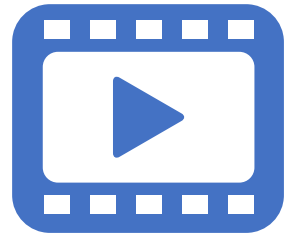

Frá ferðalagi að Skógarfossi 1949, Efsta röð frá vinstri: Ólafur, Guðfinna, Bjarni (?), Grétar, Rútur, Arne. Næst efsta röð: óþekkt kona, Óskar, Inga, Magnús, óþekktur maður, Markús, Pála, María. Næst neðsta röð: Ragnar, Ásta, Ester, óþekkt kona, Rósa dóttir Guðmundar Trjámannssonar, Guðmundur Trjámannsson, Tryggvi. Neðsta röð: Óskar (?), Deddi, Hervör og Óli gamli.
Ljósmynd úr eigu Guðmundar Ólafssonar

rastafrófi íslensk orð upp úr kennslubókum. Grunneiningar fingramálsins voru fyrst og fremst fingrastöfuð íslensk orð en ekki sjálfsprottin tákn. Mörg af táknunum í fingramálinu höfðu, þegar viðtölin voru tekin, lesgerst¹⁰¹ (e. *lexicalized*) úr fingrastöfuðum orðum en líka voru notaðar aðstæðubundnar bendingar og náttúrulegt látbragð. Dæmi um lesgerð tákn er táknið fyrir mamma, sem í upphafi var fingrastafað M-A-M-M-A¹⁰² stundum með íslenskum munnhreyfingum en stundum ekki. Í máli yngri kynslóða lesgerðist táknið og var MM með munnhreyfingunni ‘mamma’.

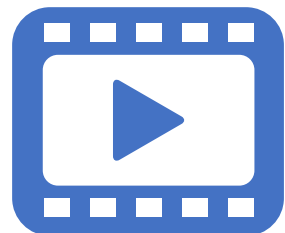
¹⁰¹ Lesgervingu fylgja ýmsar breytingar sem eru reglulegar og fylgja þeim hjóðkerfislegu reglum sem eru í málinu. Stafir eyðast og handformum fækkar, myndunarstaður getur breyst, handform og afstaða handar. Þá getur hreyfing bætt við og jafnvel notkun óvirku handarinnar. Tákn sem hefur orðið til vegna lesgervingar fingrastöfunar getur bætt við sig beygingu, til dæmis fleirtölubeygingu eða staðsetningu í rými (sjá frekar hjá Robbin Battison, *Lexical Borrowing in American Sign Language*, Silver Spring MD: Linstock Press, 1978, bls. 107–178).

¹⁰² Hástafir eru notaðir til þess að gefa til kynna að um tilvitnun í fingramál eða táknmál sé að ræða.

MAMMA

Lesgerð fingrastöfunarinnar B-Y-R-J-A varð táknað BY og með sömu hreyfingu eins og er nú í táknuinu BYRJA. Berglind Stefánsdóttir lýsti lesgerð tveggja tákna. Táknid fyrir slys var eitt handform, sem sameinaði fingrastafina SLY og var gert með endurtekinni hreyfingu eins og í s. Táknid fyrir ball byrjaði sem A-handform og sprakk út í LL með munnhreyfingu 'ball'. Lesgerð fingrastöfunarinnar fyrir B-A-L-L er BALL

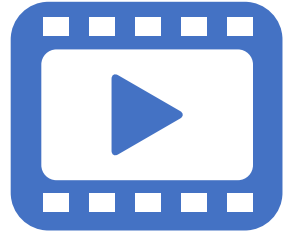

BALL

Þrátt fyrir að oftast væri stafað voru mörg þeirra sem töluðu fingramál í skólanum í Reykjavík ekki vel læs. Dæmi um stöfun í fingramáli úr viðtali í

gagnasafni rannsóknarinnar sýna hvernig fingrastöfuðu táknið í fingramálinu gátu litið út og voru ekki auðskiljanleg nema út frá samhengi. Sauðárkrókur er á einum stað stafað S-A-U-L-S-A-U-K-R en S-A-U-Ð annars staðar og einnig látið nægja að tákna s. Einnig getur verið um að ræða lesgerð fingrastöfunar eins og þegar olía er stafað O-L O-L með munnhreyfingunni ‘olía’. Fósturmamma var táknað M-A-M-M-A-F-Ó-S, pabbi táknað með stöfuninni B-B-I og munnhreyfingunni ‘pabbi’. Ágúst er Á-G með munnhreyfingunni ‘ágúst’.

Stöku sinnum voru notuð tákni. Vinna sem úrsmiður er táknað VINNA og stafað Ú-R.

VINNA

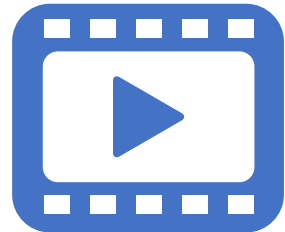
Í viðtali, sem tekið var við Sigríði Kolbeinsdóttur þegar hún var nírað, segir hún að erfitt hafi verið að skrúbba gólfíð í skólanum. Hún líkir eftir því að halda um bursta, hreyfa hann fram og til baka og sýnir munnhreyfingu með andvarpi eða stunu (‘erfitt að skrúbba gólf’).

Látbragð í fingramálinu lýsti og líkti eftir verknaði eða því sem gerðist eða var og svipbrigðin eða munnhreyfingar hvernig það gerðist (dæmi: að vinna mikið, erfitt að skrúbba, leiðinlegt að skrifa). Þannig var látbragð notað eins og sagnorð í íslensku og svipbrigði eða munnhreyfingarnar eins og lýsingarorð. Sumir notuðu íslenskar munnhreyfingar en aðrir litið. Augnhreyfingar voru einnig notaðar til að sýna málfræði eins og staðsetningar á sama hátt og í nútímatáknamáli.

Halldóra Jónsdóttir safnaði táknum úr gamla fingramálinu og tók upp fyrir Samskiptamiðstöð heyrnarlausra. Hún benti á að yfirheiti hefðu ekki

VALGERÐUR STEFÁNSDÓTTIR

verið algeng í málinu. Til dæmis hefði táknið LITUR ekki verið til. Þegar hún var að alast upp var táknið MAMMA ekki heldur til en var stafað. MOLASYKUR var gert með því að bíta í fremstu kjúku á vísifingri. Mörg tákni náðu yfir fleiri merkingar og skildust út frá samhenginu. SKÓLI var sama táknið og LÆRA.

LÆRA

Táknið gæti hafa komið inn í málið úr dönsku táknmáli en það lítur út eins og danska táknið LÆRER (‘kennari’), HVAÐ OG HVERNIG VAR EINS, BRÚNN, KAFFI og KAKÓ var sama tákni, KALT og VETUR, HEITT og SUMAR. Snjór var myndað með HVÍT RIGNING og rigning var myndað með VATN RIGNING.

HVÍT

RIGNING

VATN

RIGNING

Þá voru sum táknið stutt lýsing með látbragði eins og táknið fyrir slökkviliðsmaður var gert með táknið **RAUÐUR** + strokið var með lófa yfir hvirfil ('hjálmur'), þá var aftur táknað **RAUÐUR** og síðan strokið með lófa niður eftir líkama ('stakkur') og að lokum var líkt eftir því hvernig sprautað er með brunaslöngu.

RAUÐUR

SLÖKKVILIÐSMAÐUR

Táknið **PRESTUR** var gert með því að halda höndunum uppi eins og þegar presturinn blessar söfnuð og láta hljóðlausar munnhreyfingar fylgja.

Lýsing Halldóru á fingramálinu bendir til þess að það hafi á þessum tíma verið stutt á veg komið í þróun, undir sterkum íslenskuáhrifum og hafi haft lík einkenni og mál, sem lýst hefur verið og þróuðust innan heyrandi formgerða undir heyrandi yfirráðum í blönduðum rýmum.

Fingrastafrófið er prentað á póstkort úr eigu Friðriks Jónssonar (f. 1883 d. 1974), sem var nemandi í skólanum á Stóra Hrauni hjá séra Gísla Skúlasyni. Í eigu höfundar.

Raddmálsstefnan kom til Íslands í hægum skrefum. Hún var komin til Danmerkur þegar Páll Pálsson kynnti sér kennslufræði heyrnarlausra í Kaupmannahöfn og einnig Ólafur Helgason og Gísli Skúlason en þeir töldu aðstæður hér á landi ekki bjóða upp á að framfylgja henni – hér vantaði kennslutæki og pláss.¹⁰³ Margrét Rasmus nam raddmálsstefnu hjá Forchammer árið 1922 og lagði sig fram um að kenna nemendum að lesa af vörum og tala¹⁰⁴ en raddmálsstefnu í sinni hreinustu mynd með táknmálsbanni var ekki framfylgt fyrr en 1944 þegar Brandur Jónsson tók við skólanum.¹⁰⁵ Hér á eftir verður gerð grein fyrir því hvernig táknmálsbannið leiddi til þess að í þriðja sinn tók nýtt mál að þróast.

¹⁰³ Gísli Skúlason, „Um daufdumbraskóla og daufdumbrakenslu“, bls. 173.

¹⁰⁴ „30 ára kennara-afmæli frá Margrjetar Rasmus forstöðukonu Málleysisjaskólans“, *Morgunblaðið* 227/2. október 1929, ritstjórar Jón Kjartansson og Valtýr Stefánsson, bls. 5 sótt 26. október af Morgunblaðið - 227. tölublað (02.10.1929) - Tímarit.is (timarit.is).

¹⁰⁵ Brandur Jónsson, „Heyrnardauf börn“, *Menntamál* XL: 2/1967, ritstjóri Þorsteinn Sigurðsson, bls. 115–143, hér bls. 115, sótt 27. október 2022 af Menntamál - 2. Tölublað (01.08.1967) - Tímarit.is (timarit.is).

Íslenskt táknmál verður til

Áður höfðu kennarar notað fingrastafróf í kennslustundum og það hafði fyrst og fremst verið byggingarefni fyrir málið en nú var það bannað. Ben Bahan telur að öll táknmál byrji með látbragði og bendir á að alls staðar í heiminum verði sama ferlið þegar heyrnarlausir koma saman og hittast. Látbragð verði að byrjandi táknmáli og eftir nokkrar kynslóðir sé það orðið venjubundið táknmál.¹⁰⁶ Með því að banna fingrastafrófið var í rauninni dregið úr áhrifum íslensku og heyrandi fólks á málþróunina. „Það var enginn sem kenndi okkur táknmálið, við bjuggum það til sjálf,“ sagði Sigurborg Skjaldberg (Sirrý). Allir viðmælendurnir, sem voru í skólanum eftir að fingrastafróf og táknmál var bannað, sögðust hafa lært mest í frímínútunum. Þá notuðu börnin sitt mál, sem byrjaði að þróast á meðal þeirra úr látbragði, bendingum og svipbrigðum. Tungumálið spratt upp úr athöfnum barnanna innan ramma skólans og utan og þróaðist framan af í heimavistinni og á leikvellingum utan kennslustundanna, án áhrifa frá íslensku og án vitundar og viðurkenningar heyrandi fólks. Málið var bundið aðstæðum sínum og náði til þess veruleika sem börnin lifðu í og sameiginlegrar upplifunar þeirra.¹⁰⁷ Það var ekki bara hlutlaus miðill til samskipta heldur var þrungið félagslega samhenginu þar sem táknið höfðu lifnað og endurspegladi valdastöðuna sem samfélögin voru í. Táknið HEYRANDI fékk dýpri merkingu en það að heyra. Í tákniinu fólst líka merkingin *þeir sem ráða, þeir sem vita, þeir sem skilja ekki*.

Sigurborg Skjaldberg lýsti málinu sem „grófu“ og tók dæmi af því þegar sagt var HOPPA, þá var hoppað. STÍGVÉL voru táknuð eins og eftirherma af því að klæða sig í stígvél og MJÓLK var táknuð með því að herma eftir því að mjólka kú. Táknið MAMMA átti uppruna sinn í talþjálfuninni hjá Brandi en það var gert með því að ýta tvisvar með vísifingri á nefið á sama staðinn og þau áttu að nema röddun bókstafanna. Hún sagði að það hefði ekki verið „næmni“ í táknum hjá þeim en nýtt mál var tekið að þróast.

Hreinn Guðmundsson og Sirrý rifjuðu upp bíóferðir sínar þegar þau voru í skólanum. Þau sögðust hafa stillt sér upp fyrir framan dyravörðinn í bíóinu og bent á eyrun á sér. Hann hefði þá hleypt þeim inn án þess að þau þyrftu að borga. Þegar þau komu heim af bíóinu endursögðu þau myndina fyrir hina krakkana með látbragði, bendingum og svipbrigðum.

Í táknmálum er búið til svið í táknrýminu fyrir framan táknaðan þar sem hlutum og persónum er raðað og þær láttnar hreyfast og eiga samskipti.

¹⁰⁶ Ben Bahan, „Senses and Culture. Exploring Sensory Orientations“, bls. 234.

¹⁰⁷ Sbr. Mikhail Bakhtin, *The Dialogic Imagination*, bls. 293.

Frásagnamáti, sviðsetning, sjónarhorn og myndmál kvikmynda og táknmála eru þannig að mörgu leyti hliðstæð. Í bíómyndunum sáu börnin kúreka og indíána, slagsmál og stríð en einnig fólk sem felldi hugi saman og kysstist. Þar sögðu þau að mörg tákn hefðu byrjað að þróast. Þau hefðu lært mikið af kvikmyndum og fengu þar greinilega góðan efnivið til þess að örva þróun málsins.

Sírrý tók dæmi af nokkrum táknum sem urðu til í barnahópnum. HRÆDDUR var gert með því að slá með fingurgómum hratt í hjartastað og táknaði hraðan hjartslátt, SJÓMAÐUR var táknað með því að veifa með hendinni í stefnu á sjóinn, SLÁTUR með því að ýta á magann með öllum fingrum, að SLÁTRA var að líkja eftir því að skjóta á hálsæðina eða á ennið.

Lýsingar Sírrýar á málinu falla vel að lýsingum fræðimanna á fyrstu kynslóð táknmála. Að segja að málið hafi verið gróft bendir til þess að táknrýmið hafi verið stórt sbr. HOPPA. Það að ekki hafi verið næmni í því bendir til þess að málfræðin hafi verið stutt á veg komin, táknnin hafi verið fá og hafi haft margar merkingar eftir samhenginu. Hún tók dæmi af táknninu SKÓLI og LÆRA sem var sama táknið og eins og hjá gamla fólkinu og því líklega úr dönsku táknmáli. Þá var málið enn þá aðstæðubundið og bendingar vísuðu til raunverulegra staða eins og í táknninu SJÓMAÐUR.

Á meðan heimavist var við skólann voru börnin í táknmálssamfélagi, sem þau sjálf mynduðu, utan kennslustundanna og frjáls undan heyrandi afskiptum. Þau fóru ekki heim um helgar og mörg ekki heldur um jól en voru að mestu í döff rými. Döff formgerðir urðu til þar og málið gat þróast áfram með hverjum nýjum nemendahópi sem bættist við.

Sírrý sagðist hafa séð fingramál en hún hafi ekki skilið fingrastafrófið. Það hafi ekki verið fyrr en Hervör Guðmundsdóttir fékk vinnu í skólanum og kenndi nemendunum fingrastafróf að hún fór að skilja það betur. Í viðtali við Hervöru kemur fram að hún var nemandi hjá Margræti Rasmus frá 1938–1944 og síðar hjá Brandi í eitt ár. Brandur fékk hana síðan til þess að passa börnin í heimavistinni. Hún gat stillt til friðar, huggað og útskýrt. Hún kenndi börnunum táknmál og fingrastafróf og veitti þeim hlýju og væntumþykju. Þetta breytti miklu fyrir þau og Anna Jóna Lárusdóttir sagði þau hafa kallað hana mömmu.

Stefanía eða Stebba, dóttir Sigríðar Kolbeinsdóttur og Jóns Kristins Sígússonar eignaðist heyrnarlausu stúlku, Jónu, sama ár og Brandur tók við Málleysingjaskólanum árið 1944. Stefanía var einstæð móðir og úr varð að Halldóra systir hennar, sem var heyrandi, ættleiddi Jónu. Þegar Jóna var fjögurra ára gömul fór hún í Heyrnleysingjaskólann. Ólíkt hinum börn-

unum átti hún fjölskyldu sem talaði táknmál. Hún tilheyrði sama menningarheimi og fjölskylda sín og hafði fengið eðlilega máltöku á táknmáli hjá Halldóru mömmu sinni.

Þegar Jóna kom heim úr skólanum gat hún fengið útskýringu á orðunum, sem hún hafði skrifað. Sigríður Borg (Sísí) sagði að Jóna hefði getað sagt krökkunum hvað orðin þýddu og kennt þeim tákn. Jóna hafði jafnframt aðgang að heimili ömmu sinnar og þegar hún og vinkonur hennar voru farnar að fara í bæinn byrjuðu þær að venja komur sínar þangað. Þar var alltaf fullt af fólki og þær fengu mjólk og köku og reyndu að skilja samtöl gamla fólksins. Þær sögðust allar hafa viljað að hún væri líka amma sín. Hún var heit og mjúk og talaði táknmál. Í ÍTM er táknið hennar gert með B-hönd, fingurgómar snerta nef og munnhreyfingin er ‘amma’.

Nafnatákn Sigríðar Kolbeinsdóttur ‘amma’

Hreinn Guðmundsson sagði að gamla fólkíð hefði ekki skilið af hverju börnin máttu ekki nota fingrastafróf í skólanum og það hefði spurt börnin hvernig væri þá hægt að skilja hvað kennarinn væri að segja.

Ein stúlkan, Katla Þórðardóttir vinkona Jónu, fór til sumardvalar á Akureyri hjá systur sinni sem var gift heyrnarlausum manni. Þar lærði hún fingrastafróf. Hún sagði að það hefði ekki tekið sig nema 10 mínútur að ná tókum á því og svo æfði hún sig í að stafa orð þegar hún var komin upp í rúm á kvöldin. Um haustið þegar Katla kom í skólann kenndi hún börnunum fingrastafróf. Þegar skólastjórinn komst að því sagði hann þeim að fingas-

tafróf væri bannað í skólanum. Katla sagði að þau hefðu orðið að setta sig við það og hefðu hætt að nota fingrastafrófið.

Brandur skólastjóri reyndi einnig að stöðva táknmálslekann frá heimilum heyrnarlausu hjónanna og dóttur þeirra. Hann hringdi í Halldóru og sagði henni að dóttir hennar kæmi að heiman með táknmál og kenndi börnunum í skólanum. Hann vildi að þær hættu að tala táknmál svo talkennslan gengi betur. Halldóra sagði að þær hefðu ekki hætt því.

Breytingar á ÍTM vegna sambylris við önnur mál

Daníel Jensen fæddist í Færeyjum en gekk í skóla á Kastellsvej í Kaupmannahöfn. Mikið atvinnuleysi var í Danmörku eftir stríðið og var Daníel einn þeirra sem var atvinnulaus. Hann ákvað að sigla til Íslands árið 1956 í þeim tilgangi að leita sér að vinnu. Hans fyrsta verk þegar hingað var komið var að leita að heyrnarlausu fólki og hitti hann fyrst Guðmund Björnsson (Dedda) sem seinna varð fyrsti formaður Félags heyrnarlausra. Deddi fór með Daníel til Óla sjó, sem nú var kallaður Óli ríki, og kynnti hann fyrir döff fólki. Daníel lýsti Íslandi sem einangraðri eyju úti í hafi. Hópur heyrnarlausra í Reykjavík hefði verið um 35 manns og mikil kyrrstaða hefði ríkt. Heyrnarlausu fólkið var einangrað frá öðrum í samfélaginu. Það vann sína vinnu af samviskusemi, var vel klætt og átti falleg heimili en vissi ekki mikið og átti ekki í miklum samskiptum. Í hópnum var orðið til mál, fingramálið, sem átti við um fábreytt lífið, notkunarvið þess var þröngt og það þróaðist lítið. Að mati Daníels voru fá tákni í málinu og voru ólík þeim dönsku. Mest voru notuð fingrastöfuð íslensk orð. Þótt fingrastafrófið, sem hér var notað, hefði verið það sama og í Danmörku átti Daníel erfitt með að skilja fingramálið.

Hervör Guðmundsdóttir og Halldóra Jónsdóttir, voru ekki sammála þessu áliti Daníels um að í málinu hefðu verið fá tákni og sögðu að mun fleiri tákni hefðu verið í máli fólksins en hann hefði talið. Að þeirra mati hefði hann bara ekki skilið þau. Hvort sem hann hafði rétt fyrir sér eða þær er ljóst að „gamla fólkið“ á Íslandi talaði ekki afbrigði af dönsku táknmáli.

Daníel sagðist á hinn bóginn hafa átt mun auðveldara með að skilja mál krakkanna í skólanum en málið þeirra byggði enn þá mikið á látbragði og aðstæðubundnum bendingum. Sirrý sagði að Daníel hefði oft komið að heimsækja krakkana í skólann og kennt þeim mörg ný tákni úr danska táknmálinu. Hann opnaði fyrir þeim út í heim með því að ræða um önnur lönd og kenna þeim tákni sem notuð voru í Danmörku. Börnin höfðu, að sögn Sirrýar, táknað AMERÍKA með því að snúa vísifingri við gagnaugað en Daníel

hefði sagt að það væri ekki rétt tákni. Réttu táknið, sem notað væri í Danmörku, væri AMERÍKA og er það tákni notað enn í dag í íslensku táknmáli.

AMERÍKA gamalt tákni

AMERÍKA

Börnin lærðu af Daníel önnur tákni sem tengdust nýju notkunarviði. Hann ræddi um stjórnýslu og félagsstörf og kenndi þeim og fullorðna fólkinu dönsk tákni eins og ALÞINGI, FORSETI, RITARI og SKRIFSTOFA. Þau fengu annað tákni fyrir SKÓLI, sem var eins og það sem notað var í Danmörku en héldu gamla tákniinu fyrir LÆRA. Með komu Daníels til Íslands víkkaði notkunarvið málsins og mörg dönsk tákni bættust við táknaforðann. Nokkrir heyrnarlausir einstaklingar eins og Deddi og Jón Leifur Ólafsson, sem höfðu búið í Danmörku og Noregi, komu til baka með nýja þekkingu. Fleiri fóru í kjölfarið og í gegnum tengslin við önnur lönd komu ný tákni og ný umræða sem efldi sköpunarkraftinn í málinu.

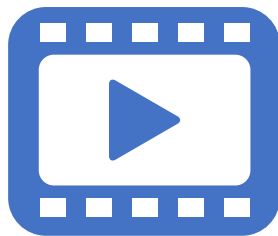
Daníel sagði fólkinu og börnunum frá starfi félags heyrnarlausra í Danmörku og fékk sendar kvikmyndir frá starfseminni. Félag heyrnarlausra var síðan stofnað hér á landi árið 1960. Eftir það hittust allir aldurshópar reglulega og lærðu að skilja mál hver annars. Gamla fólkið kenndi hinum yngri fingramál og lærði af táknmáli hinna yngri. Sírý sagði að þau hefðu til dæmis kennt gamla fólkinu að búa til ný tákni. Það hefði fyrst og fremst notað fingramálið eins og það var. Smám saman dó fingramálið út með gamla fólkinu.

Félag heyrnarlausra gekk í Norðurlandaráð heyrnarlausra árið 1973 og tók eftir það virkan þátt í norrænu samstarfi. Þrjár félagar í Félagi heyrnarlausra fóru til Danmerkur á námskeiði í kennslu táknmáls með það að markmiði að kenna táknmál hér á landi. Sírý, sem var ein af hópnum, sagði að

þeim hefði þótt norrænu táknmálin fallegri en það íslenska. Hún tók dæmi af tákni *MARGLITUR* sem gamla fólkið táknaði með því að veifa fingrunum við hægra munnvik og blása út um munnvikið.

MARGLITUR

Þetta fannst henni barnalegt og ómögulegt. Í Danmörku hefðu verið notuð tvö tákn og þannig ætti að segja þetta með tákni *MARGIR* og danska tákni *LITUR* sem var á þeim tíma ekki til í íslenska málinu. Í Danmörku tileinkuðu kennararnir sér ýmis ný tákn sem ekki voru til í ÍTM og skiptu einnig gömlum íslenskum táknum út fyrir dönsk þegar heim var komið.

Sambýli við norræn tákn mál í gegnum norræna samvinnu hafði mikil áhrif á þróun íslensks táknmáls frá áttunda áratug síðustu aldar og breytingar á málinu gerðust hratt. Timothy Reagan telur að breytingar í táknmálum geti orðið mun hraðari en í raddmálum og vitnar í Daniel Nettle sem benti á að í litlum málsamfélögum gerðust breytingar hraðar og taldi það geta verið vegna ríkari tilhneigingar til að taka að láni frá öðrum málum.¹⁰⁸

Á fyrri hluta áttunda áratugar varð til samvinnuvettvangur á Norðurlöndum um styrkingu táknmála landanna með samræmingu þeirra. Frá upphafi var andstaða margra þátttakenda skýr við að breyta staðfestum táknum í máli eigin lands. Fundunum lauk þó með samkomulagi um samnorræn tákn fyrir vikudagana, mánuðina og litina. Verkefnið þróaðist smám saman í að finna sameiginleg tákn fyrir „erfið“ orð, það er orð sem ekki áttu tákn í málunum. Vorið 1975 var gefið út heftið *Táknmál fyrir lengra komna* með

¹⁰⁸ Timothy Reagan, „Historical Linguistics and the Case for Sign Languages“, bls. 439.

288 táknum sem samþykkt höfðu verið á fundum 1973 og 1974. Aftur var gefið út hefti árið 1975, af félagi heyrnarlausra í Noregi, með 155 táknum sem voru tekin fyrir á norrænum fundi táknaáskjalnefnda í Málmey. Á þessum tíma var orðið ljóst að ekki var vilji meðal fulltrúa frá Norðurlöndum til þess að gera samnorrænt táknaáskjal.¹⁰⁹ Félag heyrnarlausra gaf út *Táknaáskjalnefnd* í fyrsta sinn árið 1976 með 1488 táknum. Fram kemur í formála bókarinnar að þegar táknum var safnað í bókina hafi höfundar einungis fundið um 700 íslensk tákna. Fengin voru „að láni“ 688 sænsk og dönsk tákna þannig að um helmingur tákna í bókinni eru lánstákna úr dönsku og sænsku táknaáskjali.¹¹⁰ Þriðja og síðasta útgáfa táknaáskjalnefndar kom út árið 1987 þar sem einnig var bætt inn táknum úr dönsku táknaáskjalnefndinni og samnorrænum táknum sem valin höfðu verið á fundum landanna.¹¹¹

Táknaáskjalnefndin þróast áfram í hverju landi, í sínu samhengi. Mörg norrænu tákna voru tekin upp í íslenska táknaáskjalið. Bæði er um að ræða ný tákna sem bættust við táknaforðann og önnur sem tóku við af gömlum íslenskum táknum og voru fyrst í stað notuð samhliða gömlu táknaáskjali. Nú eru gömlu íslensku litatákna ekki notuð lengur,¹¹² oftast eru notuð norrænu mánaðartákna og norræn tákna fyrir vikudagana.

Þegar nýju tákna, sem komu inn í málið vegna málsambýlis við norræn tákna, eru borin saman við táknaáskjalnefndina sem Russell R. Alderson og Lisa McEntee-Atalianis studdust við er ljóst að mörg tákna, sem hlutfalls-tölur þeirra byggja á, komu ný inn í málið eftir að Félag heyrnarlausra hóf norrænt samstarf eða höfðu tekið við af gömlum táknum sem fyrir voru. Dæmi um það eru landatákna, tákna fyrir fjölskyldumeðlimi, yfirheitnið LITUR og tákna fyrir litina, mánaðartákna og tákna úr stjórnsýslu.

Smám saman fór viðhorf til táknaáskjali að breytast innan Heyrnleysingja-skólans þar sem raddmálsstefnan hafði ekki borið tilætlaðan árangur og leyft var að nota tákna í kennslunni. Kennarar í skólanum¹¹³ studdust við norrænu

¹⁰⁹ *Tegnsprik for viderekonne*, Bergen: Norske døves landsforbund, 1975.

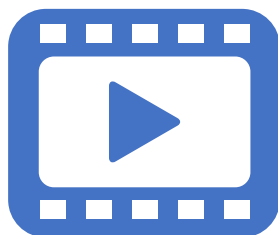
¹¹⁰ Samstarfsnefndin, „Formáli“, *Táknaáskjalnefnd*, Félag heyrnarlausra og Foreldra- og styrktarfélag heyrnardauffra, 1976, án blaðsíðutals.

¹¹¹ Hervör Guðmundsdóttir, „Formáli“, *Táknaáskjalnefnd*, Reykjavík: Félag heyrnarlausra, 1987, bls. 7–8, hér bls. 7.

¹¹² Sjá umfjöllun um litatákna í ÍTM og samanburð við norræn táknaáskjal hjá Rannveig Sverrisdóttir og Kristín Lena Thorvaldsdóttir, „Why is the SKY BLUE? On colour signs in Icelandic Sign Language“, ritstjórar Ulrike Zeshan og Keiko Sagara, *Semantic Fields in Sign Languages. Colour, Kinship and Quantification*, Boston/Berlin og Lancaster: Walter de Gruyter og Ishara Press, 2016, bls. 209–249.

¹¹³ Höfundur greinarinnar var einn þeirra frá 1977–1990.

táknaheftin, sem gefin höfðu verið út, til dæmis fyrir ný tákn í raungreinum og tækni og gömlum táknum var skipt út fyrir ný norræn tákn. Gamla táknið fyrir rafmagn þar sem vísingur var dreginn eftir handleggnum eins og rafstraumur berst, var skipt út fyrir nýtt og „réttara“ tákn frá Norðurlöndum RAFMAGN.

RAFMAGN

Kennarar heyrnarlausra á áttunda áratugnum gerðu sér enga hugmynd um að táknmál væru tungumál. Þeir sáu ekki málfræði íslenska táknmálsins og héldu að hana vantaði í málið. Hingað til lands var á þeim tíma fenginn erlendur sérfræðingur til þess að hjálpa kennurum við að „búa til“ málfræði í málið þannig að það yrði „fullkomnara“ og mætti nota í kennslustundum. Bætt var við táknum til dæmis fyrir hjálpar- og tengisagnir, tíðir, forsetningar og samtengingar. Viðbæturnar áttu engan veginn heima í málinu en kennararnir notuðu þessa tilbúnu málfræði með táknum sem þeir höfðu lært. Nemendur horfðu á kennarana nota tákn úr ÍTM á óskipulegan hátt með íslenskri orðaröð og tilbúnum málfræðitáknum og skildu ekki afbakað málformið. Þeim fannst þreytandi að horfa á það og leið illa. Á þessum tíma var litið á táknmál sem hjálpartæki til þess að gefa nemendum betri skilning á merkingu orða í íslensku. Skólafestafnan var kölluð alhliða boðskipti (e. *total communication*) þar sem kennarar notuðu allar leiðir til þess að ná skilningi nemenda sinna. Tál og varalestur, skrift, fingrastafróf, látbragð, tákn og viðbótarmálfræði var notað í einum hrærigraut.

Táknaða íslenskan, sem var kölluð *heyrandi táknmál* og var táknuð með munnhreyfingunni ‘sjavasjava’, var áberandi í kennslunni á tímum alhliða

boðskipta á níunda áratugnum. Málformið styrkti fyrst og fremst stöðu kennara, sem kunnu ekki ÍTM, í samskiptum við nemendur og valdefldu þá og íslenskuna í kennslunni. Innan skólans naut heyrandi táknmál meiri virðingar en ÍTM og þótti formlegra. Að sama skapi veikti málformið stöðu nemenda og hafði áhrif á sjálfsmynd og sjálfsvirðingu þeirra. Jane Hill hefur lýst því hvernig sambærileg notkun Bandaríkjamanna á spænsku (e. *Mock Spanish*) jaðarsetur og lítillækkar spænskumælandi fólk og á þátt í að draga upp einsleita mynd af því.¹¹⁴ Táknnotkun með íslensku endurskapaði og stýrði þróun ÍTM í neikvæða átt með breytingum á orðaforða og málfræði og hafði áhrif á mál heillar kynslóðar með málbreytingum sem enn má greina í málinu. Kennarar voru ómeðvitaðir um neikvæð áhrif málformsins á nemendur sína og á þróun málsins og héldu að um framfarir væri að ræða. Eftir að ekki náðist árangur með aðferðum alhliða boðskipta tók við yfirlýst stefna innan skólans um táknmál sem kennslumál og síðar tvítyngi íslensku og ÍTM.

Með aukinni þátttöku, menntun og atvinnu gat döff fólk litið á sig sem „hæft og mikilvægt“ og íslenskt táknmál þróaðist hratt í fullþroska tungumál með notkunarvið sem nær nú til allra þátta samfélagsins. Tilkoma Samskiptamiðstöðvar sem veitir táknmálstúlkaþjónustu á öllum sviðum þjóðfélagsins og vinnur í samstarfi við Háskóla Íslands að rannsóknum á málinu og kennslu þess breytti miklu og sömuleiðis lagaleg viðurkenning á íslensku táknmáli.¹¹⁵ Þótt staða ÍTM virðist vera sterk óttast fólk að enn sé málið komið í útrýmingarhættu¹¹⁶.

Málhugmyndafræði heyrandi fólks hefur alltaf verið ríkur áhrifavaldur varðandi íslenskt táknmál og virðist enn vinna gegn málinu. Nýjum málhöfum, sem bætast við samfélagið, fækkar vegna stefnu yfirvalda í skólumálum með lokun heimavistar og sérskóla þar sem börnin lærðu málið hvert af öðru og skurðaðgerðum sem gerðar eru á börnum sem að öðrum kosti „þurfa að reiða sig á“ ÍTM.¹¹⁷ Umfjöllun um það bíður betri tíma.

¹¹⁴ Jane H. Hill, *The Everyday Language of White Racism*, West Sussex: John Wiley & Sons Ltd., 2008, bls. 119–157, hér bls. 128–157.

¹¹⁵ „Lög um stöðu íslenskrar tungu og íslensks táknmáls, nr. 61“, *Alþingi*, 7. júní 2011, sótt 23. júní 2022 af Lög um stöðu íslenskrar tungu og íslensks táknmáls. | Þingtíðindi | Alþingi (althingi.is).

¹¹⁶ Valgerður Stefánsdóttir, Ari Páll Kristinsson, Heiðdís Dögg Eiríksdóttir, Hjördís Anna Haraldsdóttir og Rannveig Sverrisdóttir, „Skýrsla Málnefndar um íslenskt táknmál um stöðu þess 7. júní 2015“, 27. október 2022 af Skýrsla Málnefndar um íslenskt táknmál um stöðu þess 7. júní 2015 (stjornarradid.is).

¹¹⁷ Sbr. Lög um stöðu íslenskrar tungu og íslensks táknmáls.

Lokaorð

Hér hefur verið gerð grein fyrir uppruna íslensks tákn máls með sérstakri áherslu á hvort hans sé að leita í dönsku tákn máli. Niðurstöður rannsóknarinnar, sem greinin byggir á, benda til þess að ályktanir um að íslenskt tákn máli sé dótturmáli dansks tákn máls séu ekki á haldbærum rökum reistar. Hvort sem rök þeirra, sem þessu halda fram, byggja á skólasögu eða aðferðum samanburðarmálfræði er um of mikla einföldun að ræða. Taka þarf tillit til margra annarra þátta og utanaðkomandi áhrifa en þeir tína til.

Í upphafi var þróun íslensks tákn máls ekki að ofan frá móðurtákn máli og niður heldur *til bliðanna*. Hver kynslóð þróaði sitt mál í félagslegu samhengi þar sem boðið var upp á kennslu. Fyrst þróaðist mál sem fingrastöfuð íslenska og að öllum líkindum með íslenski orðaröð, það er undir verulegum áhrifum frá málsambýli við íslensku. Í elsta málafræðinginu sem hér hefur verið lýst má gera ráð fyrir einhverjum áhrifum frá dönsku tákn máli en ólíklegt er að það hafi þróast áfram þar sem ekki er hægt að sjá að samfélag heyrnarlausra hafi á 19. öldinni tekið við málhöfum eftir fermingu og brautskráningu úr kennslu. Mál þróaðist aftur við svipaðar aðstæður eftir að skólinn flutti til Reykjavíkur árið 1908, líklega undir enn meiri áhrifum frá málsambýli við íslensku en í upphafi. Málið var kallað fingramál og þróaðist áfram í nokkra áratugi innan lokaðs döff samfélags, með þröngt notkunarsvið og byggði á heyrandi yfirráðum.

Þegar tákn máli og fingrastafróf var bannað innan Málleysingjaskólans árið 1944 sköpuðust enn einu sinni aðstæður þar sem nýtt mál tók að þróast og nú án afskipta heyrandi fólks. Málinu var ekki heldur miðlað frá eldri kynslóðum heyrnarlausra en þróaðist sem fyrr meðal jafningja í heimavist og á skólalóðinni.

Það var fyrst eftir að til varð döff samfélag í Reykjavík og sérstaklega eftir stofnun Félags heyrnarlausra að mál miðlaðist lóðrétt frá kynslóð til kynslóðar. Innan félagsins var döff rými með samfélagi kynslóða og íslenskt tákn máli þróaðist hratt samfara því að notkunarsviðið víkkaði. Miklar og hraðar breytingar urðu vegna málsambýlis sérstaklega við tákn máli Norðurlanda en einnig íslensku. Tilkoma Samskiptamiðstöðvar opnaði samfélagið með tülkaþjónustu og tákn málskennslu og því fylgdi aukið sjálfræði, þátttaka og virðing.

Þegar saga íslenska tákn málsins er skoðuð er greinilegt að taka þarf tillit til valds heyrandi fólks og málhugmyndafræði. Fingrastöfuð íslenska og vald

presta yfir búsetu fólks hefti þróun máls í fyrstu. Eftir að mál tók að þróast hefur heyrandi fólk bannað ÍTM, reynt að aðlaga málið að íslensku með tilbúnum málfræðitáknum, eytt málumhverfi sem nærði máltöku barna á skólaaldri og gert skurðaðgerðir á börnum til þess að þau „þurfi ekki að reiða sig á“ ÍTM. Afskipti heyrandi fólks sem mótast af vankunnáttu og skilningsleysi hafa gert að verkum að málið er stöðugt í útrýmingarhættu. Nýtt mál byrjaði að þróast að minnsta kosti þrisvar sinnum á tímabilinu sem hér er til umfjöllunar. Íslenskt táknmál ber vitni um seiglu og þrautseigju döff fólks og skapandi getu mannsheilans. Það tengist sérstakri menningu, varðveitir og túlkar listir og þekkingu sem ekki er til annars staðar og er einstakt.

ÚTDRÁTTUR

Greinin, sem hér birtist fjallar um uppruna og þróun íslensks táknmáls (ÍTM) og er sérstök áhersla lögð á að skoða hvort upprunans sé að leita í dönsku táknmáli. Rannsóknin er unnin með eigindlegum aðferðum innan málvísindalegrar mannfræði. Gengið er út frá því að notkun tungumáls sé félagsvirkni og að döff samfélag sé nauðsynlegt til þess að táknmál þróist. Með sögulegum gögnum um skólagöngu og búsetu og viðtölum sem tekin eru á táknmáli um tilurð málsins og þróun þess er sögð saga döff samfélags og gerð grein fyrir uppruna íslensks táknmáls.

Í fræðilegri umfjöllun og rannsóknum innan táknmálmálsvísinda hefur hingað til verið gert ráð fyrir að íslenskt táknmál (ÍTM) tilheyri fjölskyldu danska táknmálsins (DTS). Niðurstöður rannsóknarinnar benda til þess að ályktanir um að íslenskt táknmál sé dótturmál dansks táknmáls séu ekki á rökum reistar. Í greininni er sett fram fræðileg sýn á sögu íslensks táknmáls sem getur haft áhrif á skilning okkar á málsögu táknmála og þróun og tengsl táknmála. Á því tímabili sem hér er til umfjöllunar byrjaði nýtt mál að minnsta kosti þrisvar að þróast. Málið hefur því stöðugt verið í útrýmingarhættu og verið háð afskiptum heyrandi fólks sem mótast hafa af vankunnáttu og skilningsleysi.

Lykilorð: Málsaga ÍTM, ÍTM samfélag, döff skólar, miðlun ÍTM, valdastaða tungumála.

ABSTRACT

We Made It Ourselves

This article concerns the origins and evolution of ÍTM, with a special focus on whether its origins can be traced to DTS. The research is based on qualitative research methods in the field of linguistic anthropology. The assumption is that using a language is a form of social practice and that a deaf community is necessary for the development of the language. With historical data about schooling and residence and interviews conducted in sign language about the origin of the language and its development, the history of the deaf community and the origin of Icelandic sign language is recorded.

Linguistical research and literature addressing Icelandic Sign language (ITM) have typically described it, as a part of the Danish Sign Language (DTS) family. Results indicate that the previous conclusions are not well founded. The article presents theoretical perspectives on the history of Icelandic Sign Language, which can influence our understanding of the history and development of sign languages and the relationships between different sign languages. According to the results new languages began to develop at least three times during the period under investigation. Icelandic Sign Language has therefore constantly been endangered, dependent on the intervention of hearing people, which is characterised by ignorance and lack of understanding.

Keywords: History of Icelandic Sign Language (ÍTM), ÍTM community, deaf schools, language transmission, power relations of languages.

VALGERÐUR STEFÁNSDÓTTIR

Doktorsnemi í mannfræði

Félags- og mannvísindadeild

Félagsvísindasvið

ÍS-102, Reykjavík, Ísland

valgest@hi.is